

Geschreven MASTour voor blinden en slechtzienden

Inleiding

Antwerpen is een stad aan een stroom met een haven. Dat zorgt al eeuwen voor ontmoeting en uitwisseling. Het MAS verzamelt de sporen van die uitwisseling en vertelt er nieuwe verhalen mee. Over de stad, de stroom en de haven. Over de wereld in al zijn verscheidenheid. Over de verbondenheid tussen Antwerpen en de wereld. Maak kennis met de wereld in Antwerpen en met Antwerpen in de wereld.

Het MAS presenteert haar rijke collectie in het kijkdepot en aan de hand van vier thema's die telkens vertrekken van de verbondenheid tussen Antwerpen en de wereld:

MACHTSVERTOON, ANTWERPEN A LA CARTE, WERELDHAVEN en LEVEN EN DOOD. En dit alles wordt omarmd door een adembenemende scenografie.

Maar het MAS is meer. De bezoeker kan proeven van de schitterende architectuur van de verhalentoren, te midden van een bruisende stadswijk. Een wandelboulevard inspireerde kunstenaars tot interventies en laat de verbondenheid van het MAS met stad, stroom, haven en wereld ervaren door prachtige en afwisselende vergezichten. Er is het plein van Luc Tuymans en er zijn paviljoenen. Er is de buitencollectie – het MAS bezit de grootste collectie havenkranen ter wereld – en de MAS-werking buiten de muren.

Deze bezoekersgids loodst U door de verhalen van het MAS en maakt de ervaring van de bezoeker completer. Geniet ervan!

Deze MASGIDS voor blinden en slechtzienden behoudt de gewone teksten maar werd aangevuld met specifieke instructies om een wegbeschrijving te geven.

Om het MAS binnen te gaan, krijg je drie deuren. De twee rechter deuren zijn om mee naar binnen te gaan. De linker deur gaat naar buiten. Het zijn zware deuren dus goed duwen. Ze zwaaien open naar binnen. Wanneer je dan binnen wandelt hoor je hoogstwaarschijnlijk veel lawaai. Dit is de inkomhal waarbij je moet aanschuiven aan de inkom. Aan de rechterkant zitten de baliemensen. De eerste twee loketten zijn voor de inkom. Hier kan je een inkomticket kopen. Ons inkomticket is een polsbandje dat wordt omgedaan. Er is er eentje te koop voor alle museumzalen + tijdelijke tentoonstelling of zonder tijdelijke tentoonstelling. De ticketjes kosten dan respectievelijk 10 of 5 euro. Wanneer er weinig volk is, kunt u met uw stok de balie volgen maar dit zal hoogstwaarschijnlijk niet gaan omwille van aanschuivende mensen. Laat uw begeleider u dus leiden. In het MAS zijn geen tassen toegelaten van groter dan 1 A4 papier. Als u een grotere tas hebt en een jas die u kwijt kunt, gaat u na de vier meter balie naar rechts en draait dan na vier meter de hoek om. U komt dan bij onze lockers terecht. Aan de andere kant van de inham voor de lockers, zijn onze toiletten. Er zijn slechts toiletten op het gelijkvloers en op de eerste verdieping. Als u **beneden naar de toilet wilt, gaat u door een deur, een zware deur die naar rechts open draait.**

Dan gaat u terug naar de balie en volgt ook weer de muur. Er zijn twee mogelijkheden: er is een trap naar de eerste verdieping of er is een roltrap.

Verdieping 2: KIJKDEPOT

In het depot bewaart het MAS meer dan 180 000 objecten die niet zijn tentoongesteld. Dit Kijkdepot biedt u een unieke kans om een blik achter de schermen te werpen.

De eerste deur voert u door de wake-upruimte. Deze ruimte vindt u op iedere verdieping. Hier krijgt de bezoeker een zintuiglijke ervaring geven over het thema dat men gaat zien in de museumzaal. In deze specifieke wake-up worden vele kleine afbeeldingen van geïnventariseerde voorwerpen getoond.

Als u rechtdoor wandelt, komt u wederom een grote dubbele deur tegen. Deze verleent toegang tot het kijkdepot. U kan de wand aan uw rechterzijde volgen. Volg de muur als hij een hoek naar rechts maakt. Na enkele passen hebt u aan uw linkerzijde het hart van het depot. Dit is een grote ruimte die volledig begrensd wordt door vitrines en ladekasten. De schuiven mag u allemaal opentrekken.

U ziet wanden vol schilderijen en kaders, en rekken tot de nok gevuld met gelabelde voorwerpen. Depotmedewerkers registreren en controleren objecten, en pakken ze in en uit.

De voorwerpen zijn in de beste omstandigheden opgeborgen. We hebben ze in zuurvrije dozen gelegd, of mooi in bakken geplaatst, in op maat uitgesneden museumfoam. We benutten de plaats optimaal, dankzij een systeem van verrijdbare kasten en hoge stapelrekken. De klimaatbeheersingsinstallatie garandeert een constante temperatuur en relatieve vochtigheid, aangepast aan de heel diverse bewaringseisen. Het licht blijft tot een minimum beperkt.

Welkom in de schatkamer van het MAS!

De voorwerpen die getoond worden in de diverse vitrines en schuiven komen uit zeer uiteenlopende collecties. De opstelling wisselt regelmatig.

Verzorgen en bewaren

Het verantwoord bewaren en tonen van de MAS-verzamelingen vereist continu aandacht en zorg. Om de voorwerpen in de beste conditie te kunnen presenteren, wordt achter de schermen hard gewerkt. De dienst Collectiebeleid / Behoud en Beheer registreert en fotografeert de objecten. Medewerkers ontstoffen en reinigen ze, en passen conservatie- en restauratiebehandelingen toe. Collecties worden verantwoord verpakt en het kunsttransportteam brengt ze naar een atelier, depot of expositieruimte. De ploeg die tentoonstellingen opbouwt, wordt bijgestaan door vormgevers. In de ateliers werken gespecialiseerde restauratoren aan het behoud van papier en boeken, schilderijen, scheepsmodellen, textiel en hout. Op verschillende locaties zorgen depotmedewerkers dan weer voor de bewaring van al dat waardevolle erfgoed.

Voorwerpen met een verhaal: verzamelen en verzamelaars

Bij het verzamelen van objecten door musea en collector's items door privépersonen, zijn de zeldzaamheid en het unieke karakter belangrijke factoren. Of de voorwerpen nu uit kostbare materialen bestaan, dan wel uit hout, papier, textiel, stro of andere stoffen, is vaak minder belangrijk.

Naarmate we meer weten over de maker, het gebruik en de context van voorwerpen, wordt het interessanter om ze te verzamelen en te tonen. Dan krijgen de objecten meer 'verhaal'. Het opsporen van die informatie is een taak van het museum: waarvoor deed een voorwerp dienst? Wie bezat het? Hoe ging het van de ene eigenaar naar de andere? Wat heeft het meegemaakt? De verzamelaarsverhalen in dit Kijkdepot zijn enkele voorbeelden. Dikwijls is een collectie zo groot dat een museum er slechts een fractie van kan tonen. Kunstwerken en andere objecten die in depots rusten, zijn meestal onbekend, want onzichtbaar. In het Kijkdepot licht het MAS een tip van de sluier op.

Op het einde van de museumzaal komt u in een aparte 'sporenuimte'. Daar vragen we de bezoeker zijn of haar spoor achter te laten. De ruimte is er in elke museumzaal.

Hier, in het Kijkdepot, zit er aan de linkerkant een voelwand, waar u verschillende materialen kan betasten en er letterlijk het spoor van uw handen achterlaat.

Verdieping 3: voor wisselende tijdelijke tentoonstellingen

Verdieping 4: MACHTSVERTOON – Over prestige en symbolen

Macht en het verwerven van macht is van alle tijden, bij uitstek op economisch of politiek belangrijke plekken zoals Antwerpen. Mensen willen hun omgeving controleren en beïnvloeden. Ze nemen verantwoordelijkheid en dragen zorg voor hun medemensen.

Macht is verleidelijk. Het lijkt soms een spel, maar vaak wordt het ernstig gespeeld. Als een wedstrijd in zelfbevestiging en bevrediging. Machtshonger kan tot grootheidswaanzin leiden, en dwang of geweld met zich meebrengen. Dat veroorzaakt op zijn beurt verzet en oorlog. Hoe overtuig je anderen ervan dat je de macht verdient? Belangrijke leidersfiguren, maar ook mensen in hun dagelijks leven, doen dat door te verleiden en ontzag te wekken, door overtuigingskracht en handige strategieën, met rijkdom en uiterlijk vertoon. In alle culturen spelen mooie en exclusieve statussymbolen dan ook een belangrijke rol.

Maak kennis met de listen en de luister van de macht.

Macht en haar middelen

Politieke macht hangt samen met controle over handelsnetwerken en exploitatie van natuurlijke rijkdommen. Leidersfiguren beschikken daardoor vaak exclusief over zeldzame, exotische of luxegoederen. Ze gebruiken die om hun macht tentoon te spreiden, te versterken of te rechtvaardigen. Architectuur, standbeelden en portretten, kunst, lichaamsdecoratie... het kan allemaal dienen om macht visueel kracht bij te zetten. En als macht onder druk komt te staan, worden deze symbolen ook het eerst vernietigd, ontheilgd of ontvreemd. Niet alleen de prijs of de pracht maakt van objecten machtsinstrumenten. Hun betekenis is misschien nog belangrijker. Macht is verbonden met geschiedenis, tradities, sacrale krachten en rituelen. Dat vindt allemaal zijn neerslag in voorwerpen die soms op een bijzondere manier worden bewaard of getoond, soms net verborgen blijven. Dat laatste is niet altijd bedoeld als beveiliging tegen diefstal of aanraking, soms moet het vooral de mensen beschermen tegen de kracht van het object.

1. Hans Christoffel

De Leeuwenkoning en de Vliegende Zwitser

De hier getoonde collectie werd rond 1900 verzameld door de Zwitser Hans Christoffel. Hij was kapitein bij het Nederlandse leger in de toenmalige kolonie Indonesië. Om het handelsverkeer in de nabije zeestraat van Malakka te beveiligen, probeerden de Nederlanders al sinds de 17de eeuw Sumatra onder controle te houden. Vooral het sultanaat Aceh, al eeuwen een onafhankelijke handelsstaat, bestreed die bezetting en de gedwongen bekering tot het christendom. Als nieuwe strategie zetten de Nederlanders vanaf 1873 inlandse soldaten in. Kapitein Christoffel kwam in 1900 aan het hoofd van zo een eenheid. Hij leidde een klopjacht op de belangrijkste bondgenoot van Aceh, Sisingamangaraja XII, bij de Nederlanders bekend als 'de twaalfde Groote Leeuwenkoning'. Het drieste optreden van Christoffel leverde hem de bijnaam 'Vliegende Zwitser' op. Destijds was het gebruikelijk dat koloniale militairen wapens buitmaakten als trofee. Toch verzamelde Christoffel ook uit wetenschappelijke belangstelling.

Kapitein Hans Christoffel (1865 –1962)

Om opstanden te bestrijden, zetten de Nederlanders inlandse soldaten in. Kapitein Christoffel kwam in 1900 aan het hoofd van deze 'tjgerkolonne' die gespecialiseerd was in guerrillatechnieken. Tot zijn wapenfeiten behoorde de achtervolging van de vorst van Gowa in Sulawesi, maar vooral de opsporing van Sisingamangaraja XII, in 1907. In 1909 trouwde Christoffel met een dochter van de Antwerpse burgemeester Van Rijswijck. Hij trok zich terug in Kalmthout,

later in Antwerpen. Over zijn verleden wilde hij niet meer praten. In een poging het helemaal van zich af te zetten, gaf hij in 1922 bijna heel zijn verzameling in bruikleen aan de stad. De erg volledige wapencollectie vertegenwoordigt vele culturen uit de Indonesische archipel. Talrijke dolken, zwaarden, geweren en kanonnetjes zijn buitgemaakt. Uit wetenschappelijke belangstelling voegde Christoffel na zijn militaire carrière nog objecten toe, zoals gebruiksvoorwerpen, juwelen en textiel. De hele verzameling omvat ongeveer 1200 voorwerpen.

Sisingamangaraja XII (1849 –1907)

Ompu Pulo Batu, die de titel van Sisingamangaraja droeg, was de twaalfde en laatste in een Batak- geslacht van spirituele leiders. De Batak zijn een buurvolk van Aceh. Ze kennen geen centraal leiderschap. Toch wist Sisingamangaraja zijn spirituele gezag aan te wenden om vele Batak-clans aan zich te binden en een groot leger te vormen. In zijn verzet gebruikte hij ook magie en schreef hij brieven in Batak-schrift aan de Nederlandse regering en missionarissen. Als verzetsleider en islambekeerling was Sisingamangaraja de Nederlanders een doorn in het oog. Hij werd beschuldigd van brandstichtingen en vogelvrij verklaard. In een klopjacht op hem en zijn volgelingen, werden dorpen platgebrand en vaak volledig uitgeroeid. Uiteindelijk kwamen Christoffel en zijn eenheid de 'Groote Leeuwenkoning' toch op het spoor. Sisingamangaraja XII stierf samen met familieleden tijdens een vuurgevecht in 1907. Zijn dood luidde de totale verovering van Indonesië in. Nu is hij een nationale held.

2. Antwerpen onder Spaans bewind

Macht en imago in Antwerpen tijdens de Opstand (1568 – 1648)

In de 16de eeuw stonden de Nederlanden onder het gezag van de Spaans-Habsburgse kroon. Politieke en religieuze veranderingen schudden de grondvesten van de maatschappij grondig door elkaar. Door zijn strategische ligging en internationale commerciële netwerken speelde Antwerpen in deze woelige periode een kapitale rol. De stad fungeerde afwisselend als bolwerk voor de katholieke kroon en voor de protestantse opstandelingen die zich tegen dat centrale gezag verzetten. Het imago van de machthebbers hing af van het politieke en sociale klimaat van het ogenblik. De opstelling van de tentoonstelling toont hoe leidersfiguren zich in Antwerpen profi leerden, onder het rooms-katholieke gezag en onder de Calvinistische Republiek (1577– 1585). Tegen deze turbulente achtergrond deed het stadhuis dienst als icoon van de lokale vrijheden en van de internationale handelspositie die Antwerpen tot 1585 bekleedde.

Antwerpen tijdens de Opstand

Onder de Spaanse koning Filips II (1556 –1598) nam in de Nederlanden de onvrede toe. De beknotting van de politieke vrijheid van de steden, de reorganisatie van de katholieke kerk en de vervolging van protestanten botsten op hevige weerstand, ook bij niet-protestanten. 1566 – 1567: de onvrede mondt uit in de Beeldenstorm. In het Wonderjaar 1567 verwerft de protestantse beweging (vooral de calvinisten) aanzien en macht. 1577 – 1585: de Calvinistische Republiek. Antwerpen is het centrum van het protestantse verzet. 1581: het opstandige Noorden zet de koning af en verenigt zich in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. 1585: de Val van Antwerpen is hét kantelmoment van de Opstand. De katholieke Spaanse macht wordt hersteld en er komt een massale uittocht van protestanten op gang. De Spaanse machthebbers trachten tevergeefs gebieden op de Republiek te heroveren. Ook de Republiek onderneemt in 1646 een vergeefse poging om Antwerpen te herwinnen. 1648: met de Vrede van Münster eindigt de Opstand.

Stadhuis van Antwerpen: een icoon

Aan de vooravond van de Opstand bereikte Antwerpen het toppunt van zijn groei als mondiaal handelscentrum. Tussen 1560 en 1565 werd een stadhuis gebouwd dat die internationale status zou uitdragen. De leiding was in handen van Cornelis II Floris de Vriendt, bijgestaan door diverse vernieuwende bouwmeesters. De vooruitstrevende bouwstijl, verwijzend naar de Italiaanse renaissancepaleizen, maakte het stadhuis tot een architecturaal icoon dat tot ver buiten de grenzen navolging kreeg. In de topgevel prijkte een beeld van Brabo, als symbool voor de lokale rechten en vrijheden. Na de Val van Antwerpen in 1585 werd Brabo vervangen door een Madonnabeeld, een teken van onderwerping aan de Spaanse kroon en het katholicisme. De Opstand maakte een einde aan de spectaculaire groei van Antwerpen, maar het stadhuis bleef het symbool van stedelijke macht. Geregeld deed het dienst als decor voor belangrijke politieke evenementen. Maar de symboliek maakte het ook meermaals tot doelwit van muitende Europese legers.

Hagenpreken en Beeldenstorm

Begin 16de eeuw was Antwerpen een katholieke stad. Ondanks de vervolging begonnen de protestanten vanaf de jaren 1520 aan een opmars. De harde maatregelen hiertegen in het Bloedplakkaat van 1550 stuitten op veel Antwerps verzet, niet alleen bij de protestanten. Dit plakkaat bedreigde de commerciële positie van de stad. De protestanten hielden buiten de stad verboden 'hagenpreken', die meer en meer toehoorders trokken. Na een vergeefs verzoek aan landvoogdes Margaretha van Parma om de ket-terijplakkaten af te schaffen, brak in 1566 in de belangrijkste steden van de Nederlanden de Beeldenstorm

uit. Afbeeldingen van heiligen werden neergehaald, kerken en kloosters geplunderd en verwoest. Vooral de Onze-Lieve-Vrouwekerk, het religieuze centrum van Antwerpen, moest het ontgelden. De Beeldenstorm was niet enkel een uiting van protestantse kritiek op de katholieke verering van heiligenbeelden. Het was ook een revolte tegen de onderdrukkende politiek van de 'door God uitverkoren' Spaans-Habsburgse koning Filips II.

De hertog van Alva in Antwerpen (1567 – 1573)

Na de Beeldenstorm wilde de Spaanse koning orde op zaken stellen. Daartoe benoemde hij Don Fernando Álvarez de Toledo, hertog van Alva, tot landvoogd van de Nederlanden. Alva regeerde als een tiran. Hij verscherpte de kettervervolging en richtte de Raad van Beroerten op, een rechtbank die de verantwoordelijken voor de Beeldenstorm bestrafte. Hij kondigde een zogenaamd Algemeen Pardon af, maar dat verleende enkel gratie aan wie zich schikte naar koning en kerk. In Antwerpen bouwde hij een dwangburcht van waaruit het Spaanse garnizoen de stad controleerde. Stadsrechten negeerde hij en hij voerde nieuwe belastingen in. Vaak ging zijn optreden gepaard met koninklijk machtsvertoon. Hij ontwikkelde een ware personencultus die zelfs bij de Spaansgezinden kwaad bloed zette. Alva's bewind werd uiteindelijk de woeligste periode van de Opstand. Namens Filips II wilde hij een krachtig centraal gezag herstellen, maar zijn schrikbewind had een averechts effect. Na zes jaar riep de koning hem terug naar Spanje.

De citadel: Spaanse controle over Antwerpen

Een van de indrukwekkendste ondernemingen waarmee Alva zijn persoonlijke machtscultus versterkte, was de bouw van de citadel (1567 – 1569). Zij sloot aan op het zuidelijke deel van de prestigieuze omwalling die Antwerpen tussen 1542 en 1545 had laten optrekken om zijn vrijheden en rijkdommen te beschermen. In de citadel was het Spaanse garnizoen ingekwartierd. Het moest van daaruit het oproer in Antwerpen — het centrum van de revolte tegen het Spaanse koningshuis — in bedwang houden. Voor de Antwerpenaars was het een symbool van onderdrukking door het centrale gezag. Na de Spaanse Furie in 1576, waarbij muitende soldaten vanuit de citadel moordend en plunderend de stad terroriseerden, nam het anti-Spaanse klimaat in Antwerpen sterk toe. Een jaar later werden de vreemde troepen uit de citadel verjaagd. Het bouwwerk ging deels onder de sloophamer. Vanaf toen keerde Antwerpen zich resoluut tegen het Spaanse gezag.

Willem van Oranje in Antwerpen (1578 – 1583)

Tot 1559 was Willem, prins van Oranje, raadsheer van koning Filips II. Hij keerde zich echter tegen hem, werd hiervoor vervolgd door de Raad van Beroerten en ontpopte zich als verzetssymbool. Toen het anti-Spaanse klimaat in de

Nederlanden een climax bereikte, greep Oranje als opstandelingenleider de macht. De periode van de Calvinistische Republieken (1577 – 1585) brak aan. Oranje vestigde zich in 1578 in Antwerpen, wat de stad tot brandpunt van de Opstand maakte. Het politieke centrum verplaatste zich van Brussel naar Antwerpen. Vanuit de citadel leidde hij het verzet. Oranje ijverde voor het herstel van de stedelijke rechten en vrijheden. Hij stimuleerde de godsdienstvrede tussen protestanten en katholieken, wat niet belette dat de katholieke eredienst in Antwerpen werd verboden (1581). Onder landvoogd Farnese werd Oranje vogelvrij verklaard, waarop in Antwerpen een eerste moordaanslag op hem werd gepleegd. Er kwam een vertrouwensbreuk met de stad en Oranje verliet Antwerpen in 1583.

Alexander Farnese in Antwerpen (1578 – 1588)

Alexander Farnese kwam in 1578 als landvoogd van de Spaanse koning naar de Zuidelijke Nederlanden. Hij heroverde de steden in zuidelijk Brabant en Vlaanderen op de opstandige calvinisten. De laatste stad die hij belegerde was Antwerpen. Haar val, op 17 augustus 1585, bezegelde de mislukking van de Opstand in de Zuidelijke Nederlanden. Farnese bouwde bewust aan zijn imago van heldhaftige, vergevingsgezinde generaal en landvoogd. Als hij een opstandige stad had bedwongen, werd er onderhandeld. Farnese erkende daarbij grotendeels de stedelijke rechten en vrijheden, en bood de protestanten een vrije uittocht aan. Die houding verstevigde de politieke stabiliteit in de veroverde steden, zodat het vertrouwen in de Spaanse koning weer toenam. Vergevingsgezindheid was in deze tijd een van de belangrijkste deugden voor een heerser die regeerde in de naam van God. In de politieke strategie van Farneses opvolgers zou het imago van deugdzaamheid steeds meer op de voorgrond treden.

Albrecht de Vrome en Isabella (1599 –1621/1633)

In 1595 werd Albrecht van Oostenrijk landvoogd van de Zuidelijke Nederlanden. Na zijn huwelijk met Isabella, dochter van Filips II, verkregen zij de soevereiniteit over deze gebieden. De strijd tegen de Staatse Republiek duurde voort, maar onder hun impuls bracht het Twaalfjarige Bestand (1609– 1621) even vrede. De politiek van de aartshertogen stond in het teken van de Contrareformatie, het herstel van het katholieke geloof. Hun manifeste devotie en ondersteuning van religieuze instellingen en onderwijs waren strategische zetten in een streven naar één religie, één staat. Albrecht benadrukte de vroomheid als belangrijkste persoonlijke en politieke deugd. Zo verwees hij naar zijn functie als Gods vertegenwoordiger. Die goddelijke legitimatie bekrachtigde hij met vorstelijke pracht en praal. Na Albrechts dood vielen de Zuidelijke Nederlanden opnieuw onder de Spaanse koning. Isabella zette als landvoogdes de religieuze politiek voort. In het openbaar droeg ze van toen af het clarissenhabijt als politiek statement.

Ferdinand van Oostenrijk in Antwerpen (1634 – 1641)

Landvoogdes Isabella werd opgevolgd door kardinaal-infant Ferdinand van Oostenrijk, broer van de Spaanse koning Filips IV. Nadat hij kort voor zijn aanstelling de protestanten een zware nederlaag had toegediend in de Slag bij Nördlingen, waren de verwachtingen hooggespannen. Ferdinand had het imago van een overwinnaar en zou voor de Spaans- Habsburgse Nederlanden vrede brengen. Die hoop werd het hoofdthema van zijn Blijde Intrede in Antwerpen (1635), een evenement waarvoor de feestarchitectuur en decoratie ontworpen en uitgewerkt werden onder leiding van Rubens. Drie jaar later, bij de Slag van Kallo in 1638, overwon Ferdinand het leger van de Staatse Republiek dat Antwerpen wilde heroveren. Net zoals de aartshertogen droeg de kardinaal-infant het ideaal uit van een katholieke heerschappij waarin geloof en monarchie nauw verbonden zijn. In navolging van Albrecht propageerde hij uitdrukkelijk de prinselijke deugd vroomheid, in het Latijn: pietas.

3. macht in Japan

Volgens de overlevering stamde de eerste Japanse keizer af van de zonnegodin Amaterasu. Die afkomst rechtvaardigde eeuwenlang zijn gezag. Toch was de bestuurlijke macht lange tijd in handen van de samoerai. Eerst waren zij ordehandhavers, maar hun politieke gezag groeide stilaan — met goedkeuring van de keizer. Om hun macht ook bij het volk te rechtvaardigen, herschreven de samoerai delen van de geschiedenis. Aan hun eeuwenlange machtsvertoon houden we zwaarden, harnassen en ander kunstig oorlogstuig over. In 1868 herstelde de Meiji-restauratie de keizerlijke macht. Vanaf die periode werd Japan een geduchte kolonisator en dat tot het einde van de Tweede Wereldoorlog. Pas daarna werd de keizer gedwongen afstand te doen van zijn goddelijke status. Het besef van rangorde duikt steeds weer op in de Japanse geschiedenis: in de middeleeuwse hofcultuur, tijdens militaire bewindsperiodes en nu nog in grote bedrijven. Vandaar dat de verhoudingen tussen 'hoog' en 'laag' ook in de opvoeding veel aandacht krijgen.

Het jongensfestival

Japanners houden elk jaar op de vijfde dag van de vijfde maand het traditionele jongensfestival. Dan wordt er gebeden voor sterke en gezonde zonen. Men zet poppen van dappere krijgers uit de samoeraigeschiedenis neer, als voorbeelden voor de opgroeiende mannen. Vaak worden samoeraihelmen in huis opgesteld als versiering. Voor elke zoon hangt men een vlag op in de vorm van een karper. Als de vlag wappert in de wind, lijkt ze op de krachtige vis die tegen de stroom in zwemt. Volgens de legende verandert de karper in een prachtige draak als hij de top van een waterval bereikt heeft. Hij staat symbool voor doorzettingsvermogen. Tijdens het festival eet men zoete rijstgebakjes, gewikkeld in het blad van de Japanse eik. Sinds 1948 wordt het festival voor jongens én meisjes georganiseerd. Het heet nu kinderfestival, kodomo no hi.

Het meisjesfestival

Op elke derde dag van de derde maand houden Japanners het meisjesfestival, ook wel poppenfestival of hinamatsuri genoemd. Dan trekken alle meisjes hun mooiste kimono aan en bezoeken ze samen met hun ouders de tempel, waar ze bidden voor een gezond en gelukkig leven. Vroeger maakte men popjes, hina, van stro of papier, voor een zuiveringsritueel. Kwade invloeden die het kind belaagden, werden ceremonieel overgebracht op de popjes. Dat gebeurde onder meer door over het lichaam van de popjes te wrijven. Vervolgens liet men ze door de rivier wegvoeren.

Macht van de samoerai

In de Japanse middeleeuwen hield het keizerlijke hof zich vooral bezig met kunst en cultuur, minder met bestuurszaken. De machtsuitoefening werd overgelaten aan militaire dienaars, de samoerai. Deze krijgersklasse was ontstaan uit groepen gewapende boeren, maar hun verantwoordelijkheid groeide met de eeuwen uit tot het beschermen en uitbreiden van het keizerrijk. Samoeraifamilies vochten ook onderling om de controle over gebieden. En via huwelijken met de aristocratie verkregen ze, behalve militaire, ook politieke macht. De hoogste samoerai, de shogun, leidde feitelijk het land. Van 1603 tot 1868 kwam de shogun uit de familie Tokugawa. In die periode sloot Japan zich af van de buitenwereld. Het zag de christelijke missionarissen als voorboden van Europese kolonisten en onderhield vanaf de jaren 1630 alleen nog beperkte handelscontacten met Holland en China. Ook de binnenlandse politiek werd strikt gereguleerd. Provinciegouverneurs moesten zich regelmatig melden in de hoofdstad en er gold een strenge censuur.

Macht van de keizer

Volgens de overlevering gaat de lijn van Japanse keizers zowat 2700 jaar terug. Toen keizer Akihito in 1989 aantrad was hij de 125ste in die onafgebroken familielijn. Historici kunnen de keizerlijke troonopvolging reconstrueren tot de 4de eeuw. De keizer had niet altijd de directe macht. In de Kamakuraperiode (1185 – 1333) werd het land een eerste keer geleid door een shogun, de hoogste rang bij de samoerai. Die titel werd wel toegekend door de keizer. De goddelijke autoriteit van de keizer was heel belangrijk voor het bewind van de shogun. Aan het einde van de Tokugawa-periode (1600 – 1868) verloren de samoerai hun macht. Keizer Meiji, die tot 1912 zou regeren, doorbrak de isolatiepolitiek van de shogun s en voerde een beleid van oorlog en kolonisatie. Deze expansie gaf Japan een machtspositie in Azië en droeg bij tot een snelle modernisering. Na de Tweede Wereldoorlog werd het keizerschap onder druk van de Amerikanen een symbolische functie. De bestuurlijke macht ging naar een democratische regering.

4. prestige en Afrikaans leiderschap

Antwerpen eind 19de eeuw: invoerhaven van Midden-Afrikaanse kunst

Eind 19de eeuw was de Antwerpse haven een internationale draaischijf voor ivoor en rubber uit Congo-Vrijstaat. In het kielzog van deze handel werden stilaan ook kunst- en gebruiksvoorwerpen naar België verscheept. Daar waren enkele zeldzame topstukken bij, die hier worden getoond. Het merendeel van dit Afrikaanse erfgoed werd vervaardigd in de tweede helft van de 19de en begin 20ste eeuw. Tijdens deze turbulente periode kwamen heel wat wapens, waardigheidstekens en met kracht geladen beelden in handen van Europeanen. Ze werden in beslag genomen, gekocht en geruild door handelaars, tijdens militaire campagnes en religieuze missies. Deze kunstwerken waren oorspronkelijk gemaakt tot meerdere eer en glorie van lokale heersers. Als tekens van macht wettigden ze hun leiderschap. Vaak hadden ze ook een beschermende functie. Sommige waren nooit bedoeld om — zoals nu — publiek getoond te worden. Alleen ingewijden kregen ze te zien tijdens rituelen.

Prestige als stuwende kracht van leiderschap

Vroeger was de welvaart van diverse Congolese volken sterk afhankelijk van het succes van hun leiders. Prestige uitstralen was voor hen een middel om veroverde gebieden en handelspartners aan zich te binden. Het machtigst waren zij die een groot handelsnetwerk controleerden, waarin goederen werden geruild met naburige bevolkingsgroepen, maar ook met Europeanen en islamitische handelaars. In een gecentraliseerd rijk regeerde de heerser in de hoofdstad, bijgestaan door raden van bestuur, rituele specialisten en notabelen. De afgelegen gebieden werden namens hem bestuurd door vazallen en lokale chefs. Binnen zo'n hiërarchie was het tentoonspreiden van prestige cruciaal. Bijgevolg ontstond een grote vraag naar kostbare waardigheidssymbolen wat tot een bloei van kunsten en ambachten leidde. In het westen trok de hofkunst van grote gecentraliseerde rijken veel aandacht. Maar ook in kleinere gemeenschappen zonder centraal gezag maakten mensen hun status kenbaar via sieraden en onderscheidingstekens.

De spirituele kracht van traditionele Afrikaanse machthebbers

In traditionele Afrikaanse samenlevingen bestond een nauwe band tussen politiek leiderschap en spirituele autoriteit. Vrijwel alle leidersfiguren beschikten over bovennatuurlijke macht. Vorsten en chefs regeerden met de steun en de krachten van de voorouders. Hun gezag stoelde ook vaak op een mythische afstamming. De aanstelling van een heerser ging gepaard met lange en geheime inwijdingsrituelen waarbij sacrale voorwerpen en waardigheidstekens werden ingezet. Tijdens de aanstellingsceremonie werd de vorst omringd door rituele specialisten die hem beschermden en belaadden met

bovennatuurlijke krachten. Zo verhief de heerser zich boven de gewone stervelingen. Een vorst was immers bemiddelaar tussen zijn volk en de onzichtbare wereld van geesten en voorouders. In deze positie diende hij garant te staan voor het welzijn van zijn onderdanen, maar ook voor de vruchtbaarheid van land en dier. Ook de dood van een vorst gaf aanleiding tot complexe begrafenis-en opvolgingsrituelen.

Eind 15de eeuw: eerste contacten tussen Europa en Afrika

Eind 15de eeuw raakten Afrikaanse koninkrijken aan de Atlantische kust betrokken in de Europese handel. Portugese zeevaarders waren verbluft door de rijkdom en macht van lokale heersers. Al snel knoopten de Portugezen diplomatieke betrekkingen aan. Europese en Afrikaanse vorsten wisselden ook geschenken uit. Zo kwam ivoorsnijwerk uit Benin en Kongo als pronkstuk terecht in de Europese rariteitenkabinetten. De contacten brachten de Afrikaanse koninkrijken aanvankelijk voorspoed. De lokale heersers behielden immers de controle over de binnenlandse netwerken. De Europeanen waren van hen afhankelijk. Zij ruilden hun goederen hoofd- zakelijk tegen ivoor en tegen de slaven die de slaglanden tot aan de kust brachten. Het vertrouwen raakte echter zoek. De Europeanen veroorzaakten interne conflicten door de Afrikaanse handelstradities te omzeilen en vuurwapens in te voeren. Miljoenen Afrikanen werden als slaaf naar Amerika gedeporteerd. Velen lieten daarbij het leven. De exploitatie van Afrikaanse rijkdommen en de kolonisatie ondermijnden de traditionele machtsstructuren en het sociale weefsel.

Koning olifant

Voor veel Afrikaanse volken is ivoor een kostbaar materiaal met een diepe betekenis. De machtige olifant wordt als wijs ervaren en symboliseert daarom menselijk leiderschap. In prekoloniale Afrikaanse koninkrijken was de jacht op olifanten strikt geregeld. Ook verhandeling en verwerking van ivoor konden alleen met toestemming van de lokale heersers. Ivoor werd gebruikt in waardigheidstekens van de politieke elite maar ook in beschermende amuletten en sieraden van het gewone volk. Het Afrikaanse 'witte goud' is van oudsher wereldwijd gegeerd. De westerse ivoorhandel — eeuwenlang nauw verbonden met de slavernij — maakte de olifant tot een bedreigde diersoort. In al die tijd werd meer ivoor uit het continent geëxporteerd dan de Afrikaanse bevolking zelf ooit gebruikte. Pas in 1973 legde internationale wetgeving de ivoorhandel aan banden.

“De chef is als een olifant, je kunt hem niet makkelijk omverstoten.”

Spreekwoord uit Tanzania

Sporen van handel, tekenen van cultuurversmelting

In veel kunstwerken zijn niet-Afrikaanse materialen verwerkt. Het zijn sporen van eeuwenlange handelscontacten en boeiende cultuurversmelting. Voor de komst van de Europeanen werden al ruilmiddelen ingevoerd vanuit Oost-Afrika, zoals kaurischelpen uit de Indische Oceaan. Eind 15de eeuw brachten de Portugezen de eerste westerse goederen — en meteen ook het christendom — naar de Afrikaanse kustgebieden. Later volgden andere Europeanen. Zij drongen steeds verder Afrika binnen. De ruilhandel in Europese nieuwigheden was een middel om contact te maken met de bevolking.

5. polynesische erfstukken

Voorouders en macht in Polynesië

De culturele verwantschap tussen Polynesiërs stoelt op hun gemeenschappelijke herkomst. Vanuit Azië trokken ze oostwaarts en bevolkten ze in diverse golven de eilanden van de Stille Oceaan. Macht stoelt bij hen op goddelijke afstamming en leiders worden na hun dood goddelijke voorouders. Rituele specialisten – bemiddelaars tussen de goden en de gemeenschap – komen uit dezelfde adellijke clans als leiders. Ze beheren de voorouderlijke schrijnen en objecten. Via offers en rituelen vragen ze de voorouders raad, bescherming en welzijn. Mana is de goddelijke kracht. Kunstenaars, net zoals krijgers en leiders, beschikken over mana dat zich toont in hun creaties en handelingen. Voor sommigen is die goddelijke kracht tapu (taboe): verboden, want gevaarlijk. Daarom wordt ze afgeschermd, bijvoorbeeld in schrijnen. Voorwerpen vergaren meer mana naarmate ze ouder worden, door de tradities en generaties waarmee ze verbonden zijn. Ze zijn dragers van voorouderlijke kennis en wijsheid van vroegere eigenaars.

George Nuku en het ontmoetingshuis

George Tamihana Nuku is Maori-kunstenaar van de Ngati Kahungunu- en Ngati Tuwharetoa-stammen van Nieuw-Zeeland. Hij woont en werkt in Europa en Nieuw-Zeeland. Nuku sculpteert in de Maori-traditie maar zoekt vernieuwing door gebruik van eigentijdse materialen zoals piepschuim en plexiglas. Deze installatie is geïnspireerd op een Maori-ontmoetings- huis, dat mensen en voorouders verbindt. Nuku plaatst de sacrale objecten (taonga) uit Polynesië hier opnieuw in een waardige omgeving. Hiermee daagt hij het Westerse museum uit. De wereldlijke museumvitruines vormt hij om tot sacrale schrijnen. De voorouderlijke sculpturen breken uit! In een Polynesisch ontmoetingshuis worden bezoekers plechtig ontvangen. De figuren en motieven die er de voorouderlijke kracht openbaren, zijn bedoeld om indruk te maken op de bezoeker. Het

ontmoetingshuis, waarop deze installatie geïnspireerd is, stelt letterlijk het lichaam van een voorouder voor.

Macht en handel

Vanaf de 18de eeuw ontstonden op diverse Polynesische eilanden grotere gemeenschappen onder leiding van chefs. Macht was er verbonden met controle over complexe handelsnetwerken. Leiders hadden het monopolie van exclusieve goederen en kunstvoorwerpen. Binnen het Polynesische politieke systeem speelden zeldzame, exotische materialen een belangrijke rol, zoals potvstanden (tabua) op Fiji en nefriet (pounamou), een soort jade, in Nieuw-Zeeland. Er werd belasting mee betaald aan de chefs, om handel te mogen drijven. Ook Europese handelaars betaalden de leiders met hoogwaardige geschenken. In West-Polynesië waren dat aanvankelijk nagmaakte potvstanden uit ivoor. Maar door het succes van de opkomende walvisvaart kwamen meer echte potvstanden in omloop. Die grotere toevoer verminderde de waarde van potvstanden, wat de economie en de lokale machtsstructuur onder druk zette.

Feestelijk machtsvertoon

Contacten tussen Polynesische leiders, vriend of vijand, verliepen met veel luister. In krachtmetingen speelden niet alleen oorlogen, maar ook grote ceremoniële ontvangsten een rol. Bezoekers onthaalde men met maaltijden en geestverruimende drank: kava. Er werden waardevolle geschenken, zoals potvstanden en boombaststoffen, uitgewisseld en in speeches werden de afstammingslijnen opgenoemd. Het doel van dit alles was ontzag wekken bij de bezoekers. De aanwezigheid van voorouderlijke kracht was hierbij essentieel. Het feestelijke samenzijn, de maaltijd delen en geschenken geven verwezen naar die aanwezigheid en stimuleerden de herinnering aan de voorouders. De ceremonie bracht mensen en voorouders samen. De hier getoonde objecten van de elite, zoals de hei-tiki-hanger, zijn doordrongen van de goddelijke kracht mana, afkomstig van de vroegere bezitters. Daardoor zijn ze tapu (taboe). Ze spelen een rol in contacten met de voorouders. Vaak gaat het om erfstukken die voor altijd verbonden blijven met hun namen.

Lichaamstooi en krijgsesthetiek

De status, rijkdom en goddelijke kracht van adellijke personen uit zich in hun klederdracht, tooi en tatoeages. Veren, hoofdtooien, sieraden en wapens zijn vaak erfstukken, doordrongen met mana. Wapens worden als statussymbool gebruikt bij ceremoniële plechtigheden, bijvoorbeeld bij krijgsdansen. Mooi versierde, hardhouten knotsen spelen een belangrijke rol in het machtsvertoon. Ze moeten tegenstanders of bezoekers verbluffen en intimideren. Wapens vergaren ook het mana van wie ermee gedood wordt. Sommige Maori-wapens, gemaakt uit zeldzame materialen, worden ook door vrouwen gedragen, als erfstukken. Voorbeelden zijn de patu paraoa uit walvisbeen of nefriet. De beeldhouwwerken van George Nuku, langs de wanden van het ontmoetingshuis, stellen specifieke voorouderfiguren van welbepaalde eilandgemeenschappen voor. De hoofdtooien, sieraden en

wapens zijn afkomstig van diezelfde gemeenschappen.

Verdieping 5: Antwerpen à la carte - Over steden en eten

Steden zijn hongerig. Een stad voeden is een gigantische uitdaging. De dagelijkse aanvoer en verkoop van voedsel, het klaarmaken en tafelen, en de afvalverwerking bepalen hoe ze groeit. Hoe ze vorm krijgt. Ook de havenstad Antwerpen dankt er haar unieke uitzicht aan, sinds eeuwen. Volg hier de vaak verborgen sporen van voedsel door de stad.

Maak kennis met ingrediënten en smaken die de handelsstad Antwerpen vanuit het dichte en overzeese platteland bereiken, sinds haar gouden 16de eeuw. Die aanvoer was lang te zien, horen en ruiken. Flaneer op markten, bezoek kleine en grote winkels. Geniet van de rijkdom aan eet- en drinkgelegenheden. Ontdek hoe het voedselafval werd hergebruikt. Kijk naar een ongezien portret van Antwerpen als etende stad.

Wat met de toekomst? Meer dan de helft van de wereldbevolking woont nu al in steden. Dat aantal stijgt snel, terwijl de landbouwgrond vermindert. De uitdaging is groot: hoe zullen die massa's stedelingen zich voeden? Biedt het verleden inspiratie?

1. Naar de stad

Hoe bereikte voedsel de Antwerpenaren? Het vervoer evolueerde in de loop van de eeuwen ingrijpend. Hierdoor veranderde het contact van de stedelingen met hun eten.

In de middeleeuwen telde Antwerpen binnen zijn muren veel tuinen en stallen voor het vee. Die stadslandbouw verminderde in de 16de eeuw, toen de stad tot 100.000 inwoners telde.

Dankzij de ligging aan de Schelde en aan grote wegen bereikte het voedsel Antwerpen vlot. Vlees en groenten, melk, vis, graan en suiker, koffie en bananen: alles reisde naar de Scheldestad. Van de jaren 1500 tot zowat 1900 gebeurde dat vooral op karren en in zeilschepen. Antwerpenaren zagen en roken het toekomstige voedsel.

Dat veranderde in de 19de eeuw door de industrialisering. Stoomschepen, vrachtwagens met koelinstallaties en containers brengen voedsel sneller en van steeds verder aan. De herkomst is minder zichtbaar.

Het besef groeit dat voedseltransport negatieve gevolgen heeft voor het milieu. Keren we terug naar kortere afstanden?

Bederfelijke waren, groenten en fruit, melk en vlees

Veel bederfelijk voedsel kwam lang uit Antwerpen en omgeving. Vanaf 1800 voerden snellere transportmiddelen het van steeds verder aan.

Tot de 19de eeuw produceerden 'hoveniers' bederfelijk voedsel in en vlak bij Antwerpen. Deze Antwerpse gilde bewerkte gronden binnen de stadsmuren en in de Vrijheid van Antwerpen, een landbouwgebied net buiten de muren. Het behoorde juridisch tot de stad. Groenten, fruit en melk kwamen ook van de vruchtbare dorpen ten westen en zuiden van Antwerpen.

Er was inlandse boter en kaas, maar ook Duitse, Ierse en Hollandse. Vee reisde het verst, lopend of per schip. Deense en Friese ossen werden na aankomst in de noordelijke polders vetgemest.

Na 1800 kwam bederfelijk eten van steeds verderop. In 1836 opende in Antwerpen het eerste treinstation. Stoomschepen brachten in 1884 het eerste diepgevroren vlees uit Argentinië. Vrachtwagens volgden rond de eeuwwisseling, vliegverkeer kwam er na de Tweede Wereldoorlog.

Voedsel kon voortaan van overal komen.

Antwerpen visstad

Eeuwenlang werd op de Antwerpse vismarkt massaal zee- en riviervis aangevoerd, naast ook mosselen en oesters. In de 20ste eeuw daalde het visaandeel in het menu. De havenstad was niet langer een visstad.

Tot midden 16de eeuw had Vlaanderen een uitgebreide vissersvloot. Die voerde vooral haring, schelvis, wijting en kabeljauw aan uit de Noordzee en de Scheldedelta. Nadien was Antwerpen twee eeuwen afhankelijk van Hollanders en Zeeuwen. Rond 1750 herstelde de Vlaamse visserij zich, dankzij de Oostenrijkse machthebbers.

Op haring, de goedkoopste zeevis, viste men in de hele Noordzee. Kabeljauw, een duurdere zeevis, werd tot ver in de Atlantische Oceaan gevangen. Riviervis vulde het dieet aan, vooral paling en bot. Schepen uit Baasrode en Mariekerke brachten de vis vers naar de markt.

Door de Scheldeverontreiniging en Nederlandse concurrentie stierf de Antwerpse visserij rond 1925 een stille dood. Intussen is het riverwater weer properder: er zwemt opnieuw vis!

Vreemd graan

Graan is wereldwijd de belangrijkste voedingsbron. Antwerpen voert het sinds eeuwen in. Nog altijd wordt Antwerps brood vooral met internationaal graan gebakken.

Gerst, tarwe, rogge en haver verbouwde men aanvankelijk op velden bij de stad. Mensen maakten er het levensnoodzakelijke brood en bier mee. Naarmate de bevolking toenam, voerde Antwerpen meer graan in.

Overzeese graanimport maakte ook de bevolkingsexplosie in de 16de eeuw mee mogelijk. Het graan kwam vooral uit Noord-Duitsland en het Baltische gebied. Door de bevolkingsdaling de

eeuw nadien verminderde de import.

In de 19de eeuw steeg de graaninvoer weer sterk. De stadsbevolking nam explosief toe en via de Antwerpse haven werden heel België én Duitsland bevoorraad. Dat graan kwam nu massaal uit Noord-Amerika en Russische havens aan de Zwarte Zee. Op de grote overzeese landbouwbedrijven deden machines het werk. Dankzij de mechanisering konden zij al vroeg op grote schaal en goedkoop produceren en transporteren.

Nog altijd importeert Antwerpen vooral Noord-Amerikaans en Russisch graan.

Smaken en gewassen van overzee

Rond 1500 werd Antwerpen een markt voor niet-Europese luxegoederen. Nieuwe gewassen, waaronder rietsuiker, werden aangevoerd. Later kwam daar koffie bij.

De ontdekking van Amerika. Europese verkenningen van Afrikaanse kusten en het Verre Oosten: ze deden de intercontinentale handel opbloeien. Kooplui uit Zuid- en Centraal-Europa wisselden in Antwerpen producten uit. Zo voerden Portugezen uit West-Afrika onder meer staartpeper, goud en ivoor aan. Uit Azië kwamen specerijen.

Rietsuiker kwam van de Canarische Eilanden en Madeira. Antwerpse ondernemers startten er plantages op met slaven. Deze handel droeg sterk bij tot Antwerpens rijkdom in de 'Gouden' 16de eeuw.

Een eeuw later veroverde koffie Europa. Fransen, Engelsen en Nederlanders voerden de eerste bonen in Antwerpen aan. Zij kochten ze in Mocha (Jemen). Vanaf 1718 zeilden Zuid-Nederlandse schepen naar de Rode Zee voor koffie. En rond 1800 importeerden de Fransen in Antwerpen massaal koffie van hun koloniale plantages. Daarna werd Zuid-Amerika hét bevoorradingsgebied.

Nog altijd is Antwerpen Europa's grootste koffiehaven.

Antwerpen Koekenstad

Antwerpen telde veel voedingsfabrieken. Hun lekkernijen bevatten altijd overzeese ingrediënten. Dat maakte ze typisch Antwerps. Alleen in zo'n havenstad kon je die makkelijk aanvoeren.

De grootste bedrijven vóór 1800 waren suikerraffinaderijen. Zij verwerkten rietsuiker tot tafelsuiker en leverden aan de hele Zuidelijke Nederlanden. Na 1800 bloeide de voedingsindustrie nog meer. Dat kwam door de invoer van nieuwe overzeese voedingswaren, zoals koffie, cacao en vlees. Het was ook een gevolg van nieuwe technologieën, zoals de stoommachine, en ruimere exportmogelijkheden.

In de 19de eeuw vestigden voedingsbedrijven zich in het centrum, dicht bij het station en de haven. De koekjesfabriek De Beuckelaer bijvoorbeeld, en ook bouillonfabrikant Liebig met een verdeelcentrum op de Meir. Het begrip 'Antwerpen

Koekenstad' dateert wellicht uit die jaren. De stad geurde toen naar zoetigheden die men er produceerde.

Rond 1970 zochten de meeste bedrijven meer ruimte en verhuisden. De voedingsindustrie werd onzichtbaar in Antwerpen.

De eeuw van de banaan

Elke dag liggen in Europese supermarkten verse bananen. Dat is niet vanzelfsprekend. Het is aartsmoeilijk om geplukte bananen uit hun tropische landen te transporteren zonder dat ze rotten.

De bananenplant was in Europa al in de 16de eeuw bekend. Maar tot eind 19de eeuw was de reis naar Europa per zeilschip fataal. Bij aankomst waren de bananen rot.

In Antwerpen werden de eerste bananen in 1912 met een stoomschip geïmporteerd. Tot 1950 kwam de vrucht vooral uit Belgisch Congo, daarna hoofdzakelijk uit Zuid-Amerika. Voor de opslag en ook het transport naar het binnenland heb je geklimatiseerde ruimtes nodig. Antwerpse fruitimporteurs hebben die sinds decennia in de haven. Samen heten ze *Belgian New Fruit Wharf*.

Bananen behoren wereldwijd tot de meest verhandelde gewassen. Bijna altijd gaat het om de Cavendish-banaan, ondanks de zowat duizend soorten. De arbeidsvoorwaarden en ook de milieu-impact van de bananenteelt en het transport zijn voorwerp van discussie.

2. Op de markt

Al in de middeleeuwen stond Antwerpen bekend als 'vermaerde koopstad'. Haar bloeiende marktlevens dankte de stad aan haar ligging. Veel namen van stadspaleizen getuigen nog van de markten. In de 19de en 20ste eeuw kwamen kleine winkels en later supermarkten op.

Sinds de 18de eeuw groeide het wantrouwen tegen de stank en het afval van markten. Na 1800 raakten door nieuwe hygiënenormen kleine winkels in trek. Hun etalages veranderden het uitzicht van Antwerpen.

In de jaren 1950 werd de supermarkt met zelfbediening de nieuwe voedselmarkt. Het Antwerpse luxewarenhuis *Grand Bazar* uit de 19de eeuw werd supermarktketen GB. Motor van de verandering was de auto. Hierdoor konden mensen inkopen doen voor een week.

Antwerpen is ook nog altijd een stad met openluchtmarkten en buurtwinkels: van minisupermarkten over gespecialiseerde zaken tot nachtwinkels. Je kan er te voet of met de fiets naartoe zonder file- of parkeerproblemen.

Wordt bereikbaarheid de nieuwe norm?

Markten voor alle waar

Grote en Kleine Markt, Melkmarkt, Eiermarkt, Botermarkt, Graanmarkt, Vismarkt... 22 pleinnamen in Antwerpen eindigen op -markt. Hun namen verraden dat voedingswaren elk hun eigen plein hadden.

Van oudsher verkocht men voedsel vooral op goed bereikbare, openbare plaatsen in de stad. Zo ontstonden de pleinen. De markten voor vers voedsel vonden plaats in openlucht. Er was één vroege uitzondering: het Vleeshuis.

De stad legde de plaatsen vast, om zo de prijs en kwaliteit te kunnen controleren en belastingen te heffen. Ook de marktkramers zelf legden regels op. Zij verenigden zich in ambachtsgilden. Vis en brood controleerde men het strengst: dat was basisvoedsel.

Na 1800 verplaatsten de voedselmarkten zich geleidelijk naar de stadsrand, weg uit het 'nette' stadscentrum. Toen ontstonden de nog altijd populaire markten op het Sint-Jansplein en Theaterplein. De stad bouwde ook meer hygiënische overdekte markthallen. *Criée* in de Van Wesenbekerstraat is nu nog de enige.

De winkel om de hoek

Verse voeding kocht je in Antwerpen eeuwenlang op markten. Winkels verkochten overzeese delicatessen: koffie en thee, suiker en kruiden, wijn. Ook bakkers hadden een zaak. Het aantal winkels nam vanaf de 18de eeuw toe.

De sterke stijging in de 18de eeuw kwam eerst door de populaire 'koloniale waren'. Daarna openden steeds meer buurtwinkels voor vis, vlees en groenten. De idee vond ingang dat winkels hygiënischer waren.

Door het verdwijnen van de gilden, beroepsverenigingen die regels vastlegden, konden winkeliers vrijer ondernemen. Ze verlokten klanten met etalages, het resultaat van het goedkoper geworden glas. De concurrentie nam toe.

Rond 1900 telde Antwerpen 300.000 inwoners. De stadsgroei deed de winkels bloeien. Ze bevonden zich overal in de stad, zeker op te voet goed bereikbare plaatsen: hoekpanden op kruispunten, invalswegen zoals de Turnhoutsebaan of Bredabaan, straten met tramlijnen en marktpleinen. Winkels en markten vulden elkaar aan.

Nog altijd telt Antwerpen veel buurtwinkels. Ze bedienen diverse culturen en generaties.

Supermarkt Grand Bazar

In 1885 opende de Franse ondernemer Adolphe Kileman op de Groenplaats een *Grand Bazar*. Dat was een warenhuis met luxegoederen, zoals kledij en huisraad, maar ook met suikerwaren en koekjes. Vanaf 1920 bood *Grand Bazar* verse voeding aan.

In 1958 opende *Grand Bazar* in de nieuwe wijk Luchtbal de tweede Belgische supermarkt naar Amerikaans model: met zelfbediening, voorverpakt aanbod, winkelkarretjes en parking. Ook de vestiging op de Groenplaats werd een

zelfbedieningssupermarkt, met dakparking.

In de jaren 1930 pleitte *Grand Bazar* voor bus- en tramverkeer op de Groenplaats. In de jaren 1950 geloofde GB dat boodschappen doen met de auto de toekomst was. GB kreeg gelijk, tot in de jaren 1990. In Antwerpen lijken grote supermarkten sindsdien op de terugweg door de verkeersproblemen.

Supermarktketens openen steeds meer kleine vestigingen op straathoeken. Antwerpen telde in 2015 circa 450 (mini)supermarkten. Recente spelers zijn Marokkaanse, Turkse en Aziatische supermarkten, en ook de Nederlandse keten Albert Heijn.

3. Aan tafel

In Antwerpen komen massa's ingrediënten toe. Koks gaan ermee aan de slag, thuis en buitenshuis. Drink- en eetplekken bepalen sterk het uitzicht van de stad en haar groene rand. In deze havenstad ontvangen ze al eeuwen veel Antwerpenaren, maar ook veel reizigers.

Lange tijd waren herbergen dé eet- en drinkgelegenheden in Antwerpen. Er werd overnacht en plezier gemaakt, vergaderd en handel gedreven. Reizigers aten en dronken er onderweg. Rond 1700 verschenen koffiehuisen voor de middenklasse. De allerrijksten organiseerden diners in hun stadspaleis of kasteel.

Na 1800 nam het verschil tussen plekken voor arm en rijk toe. Nieuwe hotels en restaurants in Franse stijl verwelkomden welgestelde reizigers en Antwerpenaren. Begoede vrouwen en kinderen genoten van melkerijen in de parken. Zeelui en dokwerkers troffen elkaar in eenvoudige logementhuizen, cafés en gaarkeukens.

Overzeese smaken stonden altijd op het menu in Antwerpen, maar na 1960 nam de diversiteit aan restaurants sterk toe. Een restaurantbezoek werd ook betaalbaar voor veel meer Antwerpenaren.

Vóór 1900 kookte iedereen met haardvuur, ook thuis. Dat kostte tijd. Nu floreren fastfood-snackbars en maakt slowfood opgang. Hoe zullen koken en tafelen de stad vorm en smaak blijven geven?

Koken met haardvuur

Tot begin 20ste eeuw was de haard de spil van elk huis en elke eetgelegenheden. Antwerpen geurde naar haarden en hun rook. Vanaf de jaren 1920 werd het koken fel versneld dankzij fornuizen met gas en elektriciteit.

Haardvuur zorgde ook voor warmte en verlichting. Turf, hout en steenkool waren de brandstoffen. Mensen verzorgden hun vuur goed, waardoor het niet elke avond doofde.

De aanwezigheid van een of meer haarden bepaalde eeuwenlang

mee hoeveel belasting je als gezin moest betalen. Wie rijk was, had aparte haarden om te verwarmen en te koken. In bescheiden woningen gebeurden alle activiteiten rond één haard.

Bij en op het haardvuur eten bereiden was tijdrovend. Elke activiteit vereiste specifiek kookgerei: koken, bakken, braden, konfijten, pekelen, roeren, zeven... Soms bleef dat eeuwen onveranderd, maar nieuwe manieren van koken leidden ook tot nieuwe vormen. In de 19de eeuw verscheen bij welgestelde mensen de gesloten kachel, voorloper van de fornuizen.

Stad met veel smaken (1960-2015)

Sinds de jaren 1960 is uit eten gaan een populaire ontspanning in het hele land. Toegenomen welvaart maakte dit genot bereikbaar voor veel mensen. Hierdoor nam het aantal restaurants ook in Antwerpen sterk toe. Het horecaveld is er superdivers.

Als havenstad trok Antwerpen de hele twintigste eeuw immigranten aan. Na de Chinese pioniers openden ook anderen vanaf de jaren 1980 tal van wereldrestaurants. In die jaren ontstonden onder meer het Joodse restaurant *Hoffy's* en het Marokkaanse *El Warda*.

Fastfood past goed bij het snelle leven van de hedendaagse stad. Ook de snackbars zijn de jongste tijd volop in beweging. Naast traditionele Belgische frituren kleuren internationale hamburgerketens, kebab-, pizza-, en broodjeszaken de stad.

Tegelijk telt Antwerpen steeds meer topchefs die zich specialiseren in slowfood. Hun sterrenrestaurants bevinden zich vaak in oude handels- en nijverheidspanden. De Antwerpse binnenstad is dan ook een consumptiestad geworden, met nog maar weinig pakhuizen en fabrieken.

4. Uit de stad

Voedsel betekent ook: afval. Dat komt van verpakkingen, het klaarmaken, het eetgerei en wat nog allemaal nodig is. En er is het menselijke afval: urine en stoelgang. Voor een dichtbevolkte stad als Antwerpen is de afvalberg een uitdaging.

Tot begin 20ste eeuw recycleerde Antwerpen het meeste huishoudelijke én menselijke afval. Stadsafval verkocht men als mest aan het platteland. Ook afval uit de voedselnijverheid werd hergebruikt.

Kort na 1900 stopte de mesthandel. Door de watertoiletten werd het menselijke afval te waterig. En de toename van verpakkingen, nu ook in plastic, maakte het huishoudelijke afval waardeloos als mest. Landbouwers konden niets meer met stadsafval.

Nu krijgt recyclage opnieuw aandacht, ook in Antwerpen. Verpakkingen worden hergebruikt of omgezet in energie.

Tegelijk blijft deze stad intens consumeren en produceert ze dus veel voedselafval, in vergelijking met minder rijke steden.

Verpakkingen recycleren we. Zullen we ook menselijk afval opnieuw gaan hergebruiken, bijvoorbeeld in de landbouw?

De stinkende stad

Middeleeuws Antwerpen was een stad vol kanalen. Daar dumpten mensen hun afval in, wat het water vreselijk deed stinken. Vanaf de 18de eeuw zag men dat als een bron van ziektes, zoals cholera. De stadswateren werden geleidelijk toegelegd en dus verstopt.

Sommige ruien (kanalen) en ook vlieten (zijarmen van de Schelde) dienden van oudsher voor goedertransport en het afvloeien van regen- en afvalwater. Andere waren oorspronkelijk stadsgrenzen. Toen de stad uitbreidde, werden het binnenkanalen. Hoewel het verboden was, lieten Antwerpenaren er hun toilet in uitkomen.

Menselijke ontlasting, slachtafval, mest van loslopende kippen en varkens, paardenmest, sluikestortingen... Alles vervuilde de stadskanalen. In Antwerpen maakte de getijdenwerking op de Schelde het stankprobleem nog erger. Bij eb veranderden de kanalen in riolen van modder.

Tegen 1900 stroomde het Antwerpse water ondergronds. De sindsdien onzichtbare vervuiling nam een eeuw lang toe. Tot Aquafin in 1995 het Antwerpse rioolwater begon te zuiveren.

Van de stad naar het platteland

Vanaf de 15de eeuw troffen bestuurders regelingen voor de afvalophaling in het dichtbevolkte Antwerpen. Het afval werd verzameld en aan boeren verkocht. Tot begin 20ste eeuw.

De stad vaardigde in de loop van de tijd honderden geboden uit tegen sluikestorten op straat en in stadskanalen. Er kwamen stadsdiensten om Antwerpen schoon te houden. De *moosmeier* en zijn straatvegers verzamelden straat- en huisafval. De *beerpachter* en zijn ruimers verzamelden beer uit putten en tonnen.

Zij verscheepten alles naar het platteland. Dit intensieve landbouwgebruik van stadsmest kreeg buitenlandse belangstelling, maar was niet uniek. Ook China had zo'n traditie.

Vanaf begin 20ste eeuw bevatte stadsafval te veel blik, papier en plastic. Voor mest werd het ongeschikt en er kwamen storten voor huisvuil. Ook de verdunde menselijke mest van watertoiletten interesseerde boeren niet meer. Vanaf 1898 mochten toiletten uitkomen in de stadskanalen, die uitmondde in de Schelde. Landbouwers gebruikten voortaan kunstmest.

5. Waar komt ons voedsel straks vandaan?

In 2050 leeft 70% van de wereldbevolking in steden.

Allemaal monden die we moeten voeden. Telen we straks

groenten en insecten in grootschalige hightechlabs in de stad? Zorgen anderen voor onze voeding of wijzelf? Of zal alles veranderen? Ontdek drie mogelijke toekomstbeelden.

De bevolking neemt wereldwijd toe en ecologische crisissen zetten de voedingssystemen onder druk. Beeld je in dat robots straks instaan voor de voedselvoorziening in onze steden. En dat we gebruik maken van ongekende transporttechnologieën.

Of stel je voor dat het huidige systeem met grote bedrijven zich omvormt naar kleine, duurzame netwerken. Met burgers die zelf de voedingsketen beheren? Wat als iedereen straks vanuit een ecologisch bewustzijn kiest voor *urban farming* in de buurt?

Sterker nog: wat als de wereld straks in niets lijkt op de onze? Als we door revoluties in de biologie nieuwe vormen van leven creëren? Als we onze voeding van andere planeten kunnen halen?

Verdieping 6: WERELDHAVEN – Over handel en scheepvaart

Op deze verdieping kan u de geur van geïmporteerde goederen opsnuiven, luisteren naar een pauselijke bul en een dokwerkerslied, verweerde havenwerktuigen betasten, het bekende bronzen beeld van de dokwerker van Meunier aanraken en twee scheepsmodellen met uw handen exploreren. Vraag ernaar bij de suppoosten!

Waar water en land elkaar tegenkomen, ontstaan havens. Het zijn kruispunten en ontmoetings- plekken. Mensen van over de hele wereld varen er af en aan. Ze verhandelen er goederen, komen in een andere wereld, doen er nieuwe indrukken, dromen en ideeën op.

Antwerpen heeft veel aan zijn Scheldehaven te danken. Dat verhaal begint in de middeleeuwen, en het is er een van groei en expansie, tot op heden. Dankzij de haven vaart sinds eeuwen de wereld Antwerpen binnen, en vaart Antwerpen de wereld tegemoet. De Oost-Indiëvaart en de intense contacten met Congo, België's voormalige kolonie, zijn twee bijzondere episodes.

Havens evolueren mee met de schepen die er aanmeren. Uitvindingen overal ter wereld zorgden voor revoluties in de scheepvaart. De kleine streekgebonden zeilvaartuigjes van weleer evolueerden tot de machtige zeereuzen van vandaag, die naar alle uithoeken van de wereld varen. Maar te midden van het gigantische staal en beton blijft de haven mensenwerk.

1. onderstroom

Illegale handel: vuil spel

Bij alle handelsstromen is er ook een onderstroom: de illegale handel. De douanedienssten moeten die tot een minimum beperken. Illegale handel houdt immers gevaren in

voor de veiligheid en de economie. Namaakgoederen zijn een fenomeen dat alle sectoren treft. Het gaat niet alleen om horloges, handtassen of illegaal gekopieerde cd's, dvd's en software. Nagemaakte geneesmiddelen en 'vals' melkpoeder maken jaarlijks duizenden slachtoffers. Deze economische kanker vertegenwoordigt zeven tot tien procent van de wereldeconomie. Anders gezegd: 450 miljard euro. In veel gevallen belandt dat 'vuile geld' in 'vuile handen', zoals netwerken van maffiosi en terroristen.

Illegale kunst: een wereldwijd probleem

Kunstwerken, antiek en andere cultuurgoederen worden wereldwijd vervoerd: op weg naar tentoonstellingen, in de kunsthandel, als souvenirs... De in- en uitvoer van cultuurgoederen is wettelijk geregeld, om willekeurige export te voorkomen. De regelingen zijn zowel nationaal als Europees en zelfs wereldwijd, via de Unesco. Vlaanderen heeft bijvoorbeeld het Topstukkendecreet, en België tekende, zoals ongeveer 120 andere landen, het Unesco-verdrag uit 1970. Dat moet de onrechtmatige invoer, uitvoer en eigendomsoverdracht van cultuurgoederen tegengaan. Toch blijft de illegale in- en uitvoer wereldwijd toenemen: diefstal, plunderingen en smokkelhandel treffen archeologische vindplaatsen, religieuze gebouwen, musea en andere openbare en privécollecties. Wie een kunstwerk koopt of verkoopt, in- of uitvoert, controleert het best of het niet beschermd is. Zeker als het ouder is dan vijftig jaar, is die kans groot.

2. vermaarde koopstad

Van kleine nederzetting tot 'vermaarde koopstad' 2de eeuw. Waar nu Antwerpen ligt, bevindt zich een kleine Gallo-Romeinse nederzetting. Wollen stoffen uit het Scheldegebied vinden tot in Klein-Azië afnemers.

7de eeuw. Een bescheiden Frankische nederzetting van boeren en vissers is via de Schelde verbonden met de Noordzeekust. Friese handelaars komen er in de 8ste eeuw laken inslaan. Ze verhandelen dat naar Engeland en Scandinavië.

9de eeuw. De Vikingen verwoesten 'Antwerpen' in 836. Even later verrijst er een burcht om de grens te verdedigen van het Duitse rijk, waar Antwerpen aan ligt. Antwerpen wordt de voornaamste Brabantse havenstad, maar ligt buiten de belangrijkste land- en zeeroutes.

15de eeuw. Als doorvoerhaven richt Antwerpen zich op Engels laken. Andere Vlaamse en Brabantse steden boycotten dat en beschermen zo hun eigen lakennijverheid. Hierdoor kan Antwerpen uitgroeien tot een 'vermaerde koopstad'. Vanuit het wegwijnende Brugge komen Italianen, Spanjaarden en handelaars van Hanzesteden op de jaarmarkten zakendoen met de Engelsen.

Schelde en haven, de weg en de poort naar Antwerpen

Wat weten we over het vroegste Antwerpen? Weinig. Legenden en heiligenlevens verwijzen voor de 7de eeuw naar een kleine nederzetting die handeldreef met onder meer Friesland. De Vikingen verwoestten die in 836. Eind 10de eeuw herrees Antwerpen en groeide uit tot een handelscentrum met Europese contacten. De Schelde vormde in de middeleeuwen de grens tussen Vlaanderen, een onderdeel van Frankrijk, en Brabant. Dat lag in het Duitse rijk. Voor beide vorstendommen was de rivier een belangrijke handelsweg. Antwerpen was de grootste Brabantse haven. Ze richtte zich vooral op Engeland. In de 15de eeuw veranderde de loop van de Westerschelde of Honte. Hierdoor werd de haven sneller en makkelijker bereikbaar. Ze bestond uit aanlegplaatsen en steigers langs de Schelde, maar ook uit binnenhaventjes op de Sint-Jansvliet, Holenvliet, Sint-Pietersvliet en Rui. Huidige straatnamen herinneren daar nog aan.

Kusten in kaart

Aardrijkskunde zoals wij die kennen, bestond in de middeleeuwen niet. Wat ervoor doorging, was een mengeling van kennis en geloof, reisverhalen en filosofische bespiegelingen, mythen en legenden. Kaarten, voor zover ze bestonden, gaven eerder een gedachtegoed of wereldbeeld weer. Aanvankelijk beperkte de actieradius van Europese zeelieden zich tot de kusten van de Noordzee, het Kanaal, het Oostzeegebied en de Middellandse Zee. De kruistochten verlegden de horizon ingrijpend. De Antwerpse markgraaf Godfried van Bouillon voerde in 1096 de eerste kruistocht aan. Een eeuw later passeerde de terugkerende Engelse koning Richard Leeuwenhart in Antwerpen. Vanaf circa 1300 kwamen de eerste zeekaarten tot stand, aan de hand van notities van kapiteins en zeelui: schetsen en beschrijvingen van kusten, kapen, havens, eilanden... Omstreeks 1450 bundelde men deze kaartschetsen in zogenaamde zeeboeken en vanaf de 16de eeuw verschenen die in druk. Samen met deze portulanen gebruikte men het magnetische kompas.

Jaarmarkten en Engelse wol

In de 14de en 15de eeuw groeiden Antwerpen en Bergen op Zoom uit tot dé internationale handelsknooppunten van de Lage Landen. Beide steden organiseerden jaarlijks twee markten. In Antwerpen vonden ze plaats met Pinksteren en Bamis, het feest van Sint-Bavo op 1 oktober. Deze jaarmarkten bepaalden het ritme van de handelsactiviteiten en zorgden voor een stroomversnelling in de ontwikkeling van Antwerpen en zijn haven. In de Antwerpse handel met Engeland was wol al langer het belangrijkste goed. Antwerpse schippers voerden de Engelse wol in. Andere handelsproducten waren Rijnwijn, edelmetaal, lood, tin en levensmiddelen zoals vis. In 1296 verplichtte de Engelse koning zijn handeldrijvende onderdanen om in Antwerpen Engelse wol en huiden te verkopen, volgens het zogeheten stapelrecht. In ruil gaf de stad voorrechten aan de Engelse handelaars. 'Oosterlingen' uit de Baltische regio en Italiaanse handelaars kochten de wol in Antwerpen en zorgden voor verdere distributie.

Handwerpen? De legende

De naam Antwerpen wordt voor het eerst vermeld in de levensbeschrijvingen van missionarissen als Eligius, Amandus en Willibrordus. Zij verspreidden het christendom in de Lage Landen. Hun biografieën werden in de 7de en 8ste eeuw geschreven. Volgens de legende komt de naam van 'hand werpen'. Hier, in de Scheldebocht, leefde zogezegd een reus, Druoon Anti-goon, die tol hief op elke doorvaart. Wie niet betaalde, hakte hij een hand af. De Romein Silvius Brabo maakte hieraan een eind door de reus te verslaan, hem op zijn beurt een hand af te hakken en die in de Schelde te werpen. Deze legende verklaart de namen Antwerpen en Brabant (van Brabo). Bovendien legt ze een rechtstreeks en prestigieus verband met de Romeinse oudheid: Antwerpen bestond toen al!

Wetenschappers over de naam 'Antwerpen'

Over de oorsprong van de naam 'Antwerpen' zijn wetenschappers het niet eens. Dit zijn drie mogelijkheden: Als de naam een Germaanse oorsprong heeft, is hij een samenstelling van 'anda', wat betekent 'tegen', en 'werp' of 'werpum', afgeleid van het werkwoord 'werpen'. 'Anda werpum' betekent dan 'tegenover het aangeworpen land', wat mogelijk verwijst naar de bolle Scheldeoever tegenover de stad. Volgens sommigen komt het woord 'anda' alleen voor in woorden die te maken hebben met menselijke acties. Zij gaan een stap verder in hun interpretatie: 'Antwerpen' betekent volgens hen 'land dat door mensenhanden tegen iets of iemand is opgeworpen'. De menselijke ingreep waarvan sprake, kan duiden op een versterking, zoals de Antwerpse burcht. Andere wetenschappers veronderstellen een Latijnse oorsprong. 'Antwerpen' zou komen van 'Anduae ripae' of 'ambae duae ripae', op de twee oevers.

3. metropool

Een eeuw van goud

1501. De invoer van Engels laken en koloniale waren uit Portugal doorbreekt voortaan het ritme van de twee middeleeuwse jaarmarkten. Antwerpen wordt een permanente handelsmarkt, waar men zowat vier keer de tonnenmaat van de Londense haven verhandelt.

Circa 1560. Antwerpen telt 100 000 inwoners. Grootschalige werkzaamheden veranderen de stad: een nieuwe omwalling en citadel, een nieuw stadhuis, een beursgebouw enz. Buitenlandse kooplieden verzorgen de handel met Engeland, de Oostzeelanden, Portugal, Spanje en hun kolonies. Antwerpen dankt zijn culturele bloei aan dit economische kader. De stad is voor Europese intellectuelen en kunstenaars een ontmoetingsplek.

1585. Antwerpen speelt een hoofdrol in de politiek religieuze twisten in de Lage Landen wanneer de katholieke Spanjaarden

dit calvinistische bolwerk heroveren. Zeeuwen en Hollanders heffen tol op de Schelde, veel handelaars, kunstenaars en intellectuelen verlaten de stad. Antwerpen beleeft nog een artistieke 'nabloei' met kunstenaars als Rubens, maar als 'wereldmarkt' heeft het afgedaan. Er wonen nog 42 000 mensen.

Goederen die het verschil maken

In 1501 kozen de Portugezen Antwerpen als exclusieve stapelmarkt voor hun overzeese producten, zoals specerijen en suiker. Hun belangrijkste afnemers in de Hanzesteden en Zuid-Duitsland leverden op hun beurt koper en zilver voor de Portugese handel met India en Afrika. Antwerpen was hierin een draaischijf. In de 16de eeuw specialiseerde Antwerpen zich in doorvoer. Afgewerkte producten uit de Zuidelijke Nederlanden — vaak luxegoederen — werden uitgevoerd. De import bestond vooral uit grondstoffen of basisproducten voor de kunstnijverheid: Engels laken dat elders in Vlaanderen en Brabant werd geweed, metalen uit Centraal-Europa, aluin uit Italië, Zuid-Duits textiel, peper, ivoor en suiker aangevoerd door de Portugezen. Ook belangrijk voor de Antwerpse handel waren: zout uit Spanje en Portugal, wijn uit Frankrijk en het Rijnland, vis en andere levensmiddelen uit Holland en Zeeland, graan uit de Baltische regio enz.

Het Hanzehuis

Waar nu het MAS staat, verrees tussen 1564 en 1568 het prestigieuze Hanzehuis. De stad schonk de grond en betaalde een derde van de kosten. De kelder en benedenverdieping functioneerden als opslagplaats, de twee verdiepingen als kantoren en verblijven voor de handelaars. Het Hanzehuis werd vanaf de 17de eeuw achtereenvolgens pakhuis, kazerne, militair hospitaal en protestantse kerk. In 1884 verbouwde de stad het tot industrieel graanmagazijn, maar eind 1893 vernielde een brand het gebouw.

Een nieuwe stad met een nieuwe haven

Vanaf de jaren 1540 noodzaakte het toenemende goederenverkeer tot een ingrijpende aanpassing van de haven. De oude kraan op de Werf kon het lossen en laden niet langer bolwerken en in 1546 kwam er een tweede. De volgende jaren installeerde de stad nog een 'rood craenken' en een 'stenen craen'. De aanleg van de Nieuwstad in de jaren 1548 – 1556 was de belangrijkste wijziging. Deze stadsuitbreiding, in de omgeving van het huidige MAS, bevatte een nieuwe haven van 25 hectare. Ondernemer Gilbert van Schoonbeke regelde de financiering, ontwierp de Nieuwstad en stond in voor de realisatie. Drie nieuwe vlieten werden met sluizen afgesloten van de Schelde.

Toenemende handel en een prestigieuze beurs

Antwerpen speelde in de 16de eeuw een hoofdrol in de Europese economie. Binnen- en buitenlandse kooplieden vestigden zich er. Om de groeiende handel te ondersteunen waren er steeds meer boekhouders, makelaars, juristen, wisselaars, financiële experts en verzekeringsagenten nodig. De vraag naar handelskredieten vergde een goed georganiseerd financieel systeem. Ook de overheid had voortdurend geld nodig, onder meer om oorlogen te bekostigen. Ze leende dat van particulieren en banken. Om de geldmarkt te stroomlijnen werd het geldverkeer geconcentreerd in het nieuwe, revolutionaire en prestigieuze beursgebouw van 1531. Dat stond buiten het stadscentrum en ver van de kaaien, markten en pakhuizen. De Antwerpse beurs werd het brandpunt van de transacties in een wereldwijd netwerk van kooplieden die bedrijvig waren in de koloniale handel. De instelling was het voorbeeld voor de jongere beurzen van Londen (1569) en Amsterdam (1611).

Metropool van handel en cultuur

In de 16de eeuw maakten kooplieden uit Spanje, Engeland, Italië, Portugal en Duitsland ongeveer vijf procent van de Antwerpse bevolking uit. Dankzij de toenemende handelsactiviteiten kreeg de stad een kosmopolitisch karakter. Omstreeks 1560 steeg het inwonersaantal boven de 100 000 en werd Antwerpen, na Parijs, de grootste Europese stad ten noorden van de Alpen. Antwerpen was ook een culturele metropool. Behalve goederen en geld werden er ideeën en nieuwe technieken uitgewisseld. Antwerpse kunstenaars, schrijvers, acteurs, drukkers en uitgevers hadden internationaal invloed. Ze reisden, exporteerden hun werk, trokken buitenlanders aan en bepaalden mee het wereldbeeld. Sommigen brachten de wereld letterlijk in beeld op land- en wereldkaarten en in atlassen. Anderen lanceerden in boeken en pamfletten nieuwe ideeën, zoals het gedachtegoed van de protestantse Reformatie en later van de katholieke reactie daarop, de Contrareformatie.

Gouden rijkdom... voor sommigen

Voor Antwerpse kooplieden, hoge ambtenaren, leden van vrije beroepen en succesvolle kunstenaars was de 16de eeuw inderdaad een gouden eeuw. Zij konden zich opwerken en internationaal naam en faam maken. Hun rijkdom stond in schril contrast met het bezit van de arbeidersklasse. Zo liet de grondspeculant en ondernemer Gilbert van Schoonbeke in 1556 een erfenis ter waarde van 112 000 gulden na, duizend keer het jaarloon van een geschoolde arbeider. De arbeidersklasse bestond onder meer uit eenvoudige ambachtsmeesters, dagloners uit de textielproductie of het bouwbedrijf, en diverse havenarbeiders: kordewagenkruiers, wagenlieden, boom-, buidel- en turfdraggers. Hun loon steeg trager dan de graanprijs, en de huurprijzen waren torenhoog.

4. den oost

Investeren in het Oosten

Na de val van Antwerpen in 1585 en de 'sluiting' van de Schelde ging de welstand van een groot deel van de Antwerpse bevolking snel achteruit. De rijke burgerij, die enorme kapitalen had vergaard, bleef echter investeren in de overzeese handel met het Oosten. Ze bekostigde onder meer expedities naar de Rode Zee, India en China. Gentse en Oostendse handelaars organiseerden die vanaf 1715. Ze brachten bijvoorbeeld koffie, thee, peper en bedrukt katoen mee. De nettowinsten konden oplopen tot honderd procent! Om de concurrentie in te perken en zo de hoge winstmarges te behouden, besloten de voornaamste handelaars samen te werken. In 1723 kwam de eerste Zuid-Nederlandse beursgenoteerde maatschappij op aandelen tot stand: de Generale Keyserlijke Indische Compagnie. Ze raakte bekend als de Oostendse Compagnie, maar ruim de helft van de investeerders waren Antwerpenaars. Al in 1735 werd deze succesvolle onderneming opgeheven.

Kenniscentrum voor navigatie

In de Lage Landen kwam de langeafstandshandel vanaf de 16de eeuw op gang. Hierdoor nam de behoefte toe aan kaarten en gidsen die de zeewegen beschreven, van Noord-Rusland tot de Straat van Gibraltar, en van West-Afrika tot Brazilië. Deze navigatiemiddelen en de bijbehorende instrumenten werden vanaf 1520 vooral in Antwerpen vervaardigd. Tot aan de val van Antwerpen in 1585 was de Scheldestad het Europese kenniscentrum op dit gebied. Kort na 1700 gebruikten stuurlieden aan boord van de Zuid-Nederlandse Oost-Indiëvaarders vooral Engelse en Nederlandse navigatie-instrumenten en kaarten. Om lengte- en breedtegraad te berekenen beschikten ze over een rijke verzameling instrumenten: kompassen, graadbogen, een kwadrant, peilloden en kaartpassers.

Handel met en in Oost-Indië

De hoge opbrengsten: dat motiveerde de eerste Oostendse, Gentse en Antwerpse kooplieden die handelsreizen naar Azië organiseerden. Ze zochten ook compensatie voor het verlies van hun bevoorrechte positie op de Iberische markt. Sinds de Vrede van Utrecht (1713) behoorden de Zuidelijke Nederlanden immers niet meer bij Spanje, maar vormden ze een uithoek van het Oostenrijkse keizerrijk. Eerst verkenden de kooplieden regio's in Azië waar relatieve vrijhandel heerste. Ze vermeden gebieden waar de Nederlandse Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) vrijwel een monopoliepositie innam, zoals Indonesië en Sri Lanka. In Mocha aan de Rode Zee kocht men de beroemde Arabische koffie, en aan de Indiase westkust peper en katoenen stoffen. In

1718 stuurde het consortium van de Antwerpse ondernemer Paulo Jacomo Cloots het eerste Zuid-Nederlandse schip naar China voor de aankoop van thee. Succesvol in de theehandel was ook de Oostendse Compagnie (1723 – 1735). Haar Europese marktaandeel ging tot ruim veertig procent.

5. ingenieurshaven

Schaalvergroting

De Antwerpse haven droeg bij tot de Belgische industrialisatie door de massale behandeling van erts en steenkool. Antwerpen zelf werd toen geen echte fabrieksstad, in tegenstelling tot Gent. In de scheepvaart brak vanaf 1871 de stoommachine wereldwijd door. Stoomschepen vervoerden met minder personeel een grotere lading. Om steeds meer en grotere stoomschepen snel te behandelen, moesten havens hun infrastructuur ingrijpend aanpassen. Dat gebeurde dankzij schaalvergroting, nieuwe technologieën en manieren van exploitatie. Ingenieurs speelden daarin een hoofdrol. Een haven moest vooral ligplaatsen, kranen, magazijnen en andere technische voorzieningen aanbieden. Via het spoor moest ze ook optimaal aansluiten op het hinterland. De capaciteit van de Antwerpse haven werd in 1870–1940 gevoelig groter. Door de rechte trekking van de Scheldekaaien in 1877–1885 nam de aanmeerlengte sterk toe. Nadien breidde vooral de wateroppervlakte zich uit dankzij nieuwe dokken ten noorden van Antwerpen, steeds verder weg van de stad.

Haveninstallaties onder waterdruk

In de periode 1863–1940 investeerde de stad Antwerpen sterk in de technische uitrusting van haar haven. Hoe moest je de toestellen aandrijven? Antwerpen koos voor hydraulische installaties. Grote stoommachines zetten koud water onder druk en stuwden het door kilometerslange leidingen naar de havenwerktuigen. Kranen, kaapstanders, sluisdeuren, draaibruggen, rioolschuiven... allemaal werden ze aangedreven met dit perswater. De machines stonden onder andere in het Noorderpershuis op het Eilandje en het Zuiderpershuis aan de Waalse Kaai. Het gebruik van zo'n centrale stoommachine was voordeliger dan individuele stoomkranen. De zes mobiele stoomkranen die de stad sinds 1878 aan het Asiadok inzette, werden dan ook snel vervangen door hydraulische: van 6 in 1878 ging het naar 328 in 1913. Vanaf 1907 deden elektrische kranen hun intrede. De laatste hydraulische kraantjes werden pas in 1975 buiten dienst gesteld.

Van graanmannen en graanzuigers

De industriële revolutie veranderde de graanoverslag ingrijpend. Lange tijd werd graan met manden uit het scheepsruim gehaald en op het dek uitgestort. Daar schepten graanmannen het in zakken. Die werden gewogen en via schuiven uitgestort in de lichter. Zakkennaaiers moesten de zakken dichtnaaien, weer opensnijden en eventueel herstellen. Eind 19de eeuw verschenen de graanzuigers of elevatoren, drijvende stoomtuigen. Via vier pijpen zoog de zuiger het graan op uit het ruim. Aan boord van de zuiger werd het gewogen en vervolgens via een lospijp doorgestort in een lichter. Per uur kon zo'n graanzuiger 200 ton graan overslaan. De graanzuigers stuitten op protest van de graanmannen, die voor hun job vreesden. Toen zij inzagen dat de graantrafik op Antwerpen toenam en de graanzuigers voor méér werk zorgden,

stokte het protest. In 1910 kocht de stad de eerste twee drijvende graanzuigers aan, in 1933 de laatste. De 24 zuigers werden gebruikt tot in de jaren 1970.

Naar een dokkenhaven achter sluizen

De Antwerpse haven lag eeuwenlang vlak bij de stad. Ondanks de rechttrekking van de Scheldekaaien en het slopen van de middeleeuwse stadskern waren eind 19de eeuw de mogelijkheden tot uitbreiding beperkt. Een belangrijk probleem was ook het grote niveauverschil tussen eb en vloed. De bouw van een dokkenhaven bleek een efficiënte en relatief goedkope oplossing. Sluizen zouden dit havengedeelte afsluiten van de Schelde en haar getijden. Eerst werden de dokken uit Napoleons tijd verbonden met enkele recentere buiten de oude stadswallen. Vervolgens trok Antwerpen helemaal de kaart van een dokkenhaven ten noorden van de stad. In 1887 – 1888 werden het Afrika-, Amerika- en Asiadok gegraven. Daarna lag de uitbreiding twintig jaar stil. Het Noordkasteel, een onderdeel van de stadsomwalling uit 1864, stond immers in de weg. Bovendien was er nood aan een zeesluis naar de nieuwe dokken. De verdere havenexpansie was het voorwerp van moeizame discussies tussen stad en staat.

6. koloniale haven

Knooppunt van koloniale handel

Vanaf circa 1850 ontpopte Antwerpen zich tot een belangrijke doorvoerhaven. Er kwamen regelmatig diensten op vaste lijnen naar andere havens in alle continenten. Als knooppunt van handelsroutes trok Antwerpen handelshuizen aan en de haven speelde een belangrijke rol in de Belgische industriële ontwikkeling. Antwerpse zakenlui waren meteen ook nauw betrokken bij de winstgevende koloniale handel met Congo.

Vooraf Antwerpse vennootschappen -zoals de Société

Commerciale Anversoise en de Anglo Belgian India Rubber Company- kregen concessies in het gebied. Ze steunden de koloniale politiek van koning Leopold II. Antwerpse wereldtentoonstellingen toonden de tropische rijkdommen en promootten de kolonisatie. Aan de Scheldekaaien waren de 'Congoboten' van de Compagnie Maritime Belge (CMB), de grootste Belgische rederij, een vertrouwd gezicht. Ze vervoerden zowel goederen als passagiers op de lijn Antwerpen-Matadi, dé route die het moederland met de kolonie verbond. Matadi was Congo's belangrijkste havenstad.

Koloniale goederen

In 1885 werd Kongo-Vrijstaat, het privé-eigendom van de Belgische vorst Leopold II, internationaal erkend. De Antwerpse havenactiviteiten namen enorm toe door de exploitatie van natuurlijke rijkdommen uit dit wingewest, zoals rubber, ivoor en ook kopal. In 1888 werd de eerste lading slagstanden van olifanten gelost. Westerlingen ruilden ivoor met de lokale bevolking voor prullen, of ze namen het in beslag of stalen het van Arabische ivoorhandelaars. Ook de latex van wilde

rubberlianen was gegeerd, onder meer voor luchtbanden. Deze handel was voor de Afrikaanse bevolking een humanitaire ramp. Rond de eeuwwisseling kwam de uitbuiting aan het licht en nam de kritiek op Leopolds koloniale beleid toe. In 1908 werd Kongo-Vrijstaat een Belgische kolonie. Er kwamen nieuwe Afrikaanse rijkdommen, zoals kopal, koper, tin, oliepalmproducten en een andere rubbersoort (Hevea), en in mindere mate ook koffie en cacao naar België. Vanaf de jaren 1950 kreeg de scheepvaart af te rekenen met concurrentie van de luchtvaart. In 1960 werd Congo onafhankelijk.

Belgische onderneming, Congolese matrozen

De voorloper van de Compagnie Maritime Belge rekruteerde aanvankelijk arbeiders uit Sierra Leone. Toen de CMB vanaf 1911 een onafhankelijke Belgische onderneming werd, koos ze voor Belgische officieren en een Belgisch-Congolese bemanning. Congolese arbeiders kostten minder en leken beter bestand tegen hitte en labeur. Blanke stokers meldden zich vaak ziek. De Congolese zeelui bij de CMB werden in de jaren 1920 talrijker, maar hun aantal verminderde tijdens de economisch moeilijke jaren 1930. Er braken op de Congoboten sociale onlusten uit en de overheid overwoog de vervanging van de Congolezen door Europeanen. De CMB wees het voorstel af wegens te duur en niet efficiënt. In 1947 had de CMB nog steeds 463 Congolezen in dienst. Tot 1960 voerden zij de laagste taken uit: boy cabine, boy de machine, keukenhulp. Pas na de onafhankelijkheid konden Congolezen het 'glazen plafond' van de kolonisatie doorbreken. Sommigen volgden aan de Antwerpse Zeevaartschool een opleiding tot officier of kapitein.

'Antwerpen is onze stad'

Een Congolese matroos bracht ongeveer evenveel tijd door al varende op de boten van de Compagnie Maritime Belge als in Matadi of Antwerpen. De Congolezen vonden dat Antwerpen 'hun stad' was. Toch was hun bewegingsruimte er beperkt. Matrozen kregen slechts voor een beperkte tijd verlof om aan wal te gaan. De overheid vreesde contacten met 'ongewenste elementen', zoals het communistische milieu of de bars en bordelen in het Schipperskwartier. Daarom besliste ze in 1928 een zeemanshuis op te richten: 'Ndako Ya Bisso' of 'Ons huis'. In 1952 startte een nieuw opvanginitiatief in de Rodestraat: de Amicale des marins Congolais. De toenemende zichtbaarheid van Congolese matrozen en later van Congolese studenten aan de Zeevaartschool zorgde voor enige onrust. Die werd in 1961 in de lokale pers als volgt verwoord: 'Allez, begint de brousse nu in het centrum van Antwerpen? En of!'

Wuivende mensenmassa's

De Scheldekaaien 17 en 22 herinneren aan de Belgische kolonisatie van Congo. Hier vertrokken de Congoboten naar de havenstad Matadi en kwamen ze ook aan. Zeker tussen de twee wereldoorlogen hield dit spektakel de band met de Belgische kolonie levendig. Een mensenmassa die op de Antwerpse kade

Congoreizigers enthousiast uitwuidde, was dan ook een clichébeeld in de koloniale propaganda. We moeten dat enthousiasme relativiseren. 'Bij het vertrek van de pakketboten uit Antwerpen klinkt de Brabançonne als een doodslok voor hen die we nooit meer zullen terugzien', schreef in 1923 de bekende belgicist Pierre Daye. Hij verweet zijn landgenoten een gebrek aan interesse voor België's koloniale project. Het beeld van de wuivende massa's verhulde ook de strikte immigratiepolitiek. Alleen wie een contract van de overheid of een koloniale onderneming had, of tot een missiecongregatie behoorde, kreeg van de overheid gemakkelijk toegang tot de kolonie.

Matadi: 'Wat een modernisme!'

Als natuurlijke toegangspoort tot het immense Centraal-Afrikaanse binnenland was de Congo-stroom uitzonderlijk belangrijk voor de Belgische kolonisator. Langs de rivier werden reizigers en handelswaar aangevoerd, en ruwe grondstoffen naar Europa verscheept. Matadi was het verst bevaarbare punt vanaf de Atlantische Oceaan. Een spoorverbinding met de hoofdstad Kinshasa, toen nog Leopoldstad, was cruciaal. In 1898 werd de spoorweg in gebruik genomen. Matadi, de belangrijkste havenstad van de Belgische kolonie, ligt in een weinig uitnodigend rotslandschap en is vanuit een puur economische logica gebouwd. Matadi betekent ook 'rots'. Toch werd de stad snel een bruisende plek. Toen de journalist Chalux in 1923 Congo bezocht, maakte Matadi op hem een onuitwisbare indruk: 'Matadi is een openbaring. Wat een activiteit! Wat een modernisme! Wat men hier ziet, is bemoedigend! Liepen er geen zwarten rond, men waande zich in een Europese havenstad.'

Matadi, koloniale stad aan de stroom

Tot 1960 bestond Matadi uit drie gescheiden stadsdelen:

- Het Europese kwartier had villawijken op de heuvels en een centrum met beeldbepalende gebouwen: de kerk, het Hôtel Métropole en het kantoorgebouw van de Société Générale de Dragage, een baggermaatschappij.
- De Afrikaanse wijken staken met hun repetitieve roosterstructuur af tegen het heuvellandschap. Een rivierkloof scheidde ze van het centrum.
- De haven met de langgerekte kades en een batterij kranen sloot, voorbij het imposante station, aan op de spoorlijn. Die liep door het heuvelige rotslandschap. Een toren gaf aan waar zich het hoofdkantoor van de Agence Maritime Internationale bevond.

7. industrie en distributie

Schaalvergroting

Vooraf vanaf de Tweede Wereldoorlog brak de industrialisering door in het Antwerpse havengebied. Na de automobielbedrijven vóór de oorlog, kwam er meer petroleumraffinage, chemische industrie en petrochemie. De havenindustrie verwerkt de aangevoerde grondstoffen tot (half) afgewerkte producten, die vervolgens weer worden verzonden. De industrialisering leidde tot een enorme uitbreiding. Tijdens het Tienjarenplan (1956–1965) verdubbelde het dokvolume en bereikte de haven op de rechter-Scheldeoever de Nederlandse grens. Polderdorpen ruimden baan voor de nieuwe terreinen, waar zich vooral buitenlandse investeerders en multinationals vestigden. Vanaf de jaren 1960 breidde de haven zich uit op de linker-Scheldeoever. De schaalvergroting en specialisatie vergen een aangepaste goederenbehandeling. De naties, de traditionele goederenbehandelaars, breidden daarom hun dienstenpakket uit tot de hele logistieke keten. Ze fuseerden en sloten zich aan bij internationale bedrijven. De containertrafiek veroorzaakte in de jaren 1970 een revolutie. Hiervoor waren diepe dokken, speciale kranen en veel stapelruimte nodig. De container is de nieuwe maat der dingen.

De industrialisering: grote namen

In de jaren 1920 vestigden de eerste moderne fabrieken zich in de haven. Autoconstructeurs, zoals Ford, General Motors en Chrysler, houtzagerijen en de eerste petroleumraffinaderijen vonden in Antwerpen ideale transportaansluitingen over water en land. Na de Tweede Wereldoorlog volgden eerst de grote multinationale raffinaderijen en in de jaren 1960 de petrochemie: Petrochim, Amoco Fina, Distigaz, Union Carbide enz. Ze kregen ruime subsidies en belastingvoordelen, er waren nauwelijks milieunormen en er was ruim grond beschikbaar. Vanaf 1965 volgden grote investeringen in de chemische industrie: Bayer, BASF, Degussa... De oliecrisis van de jaren 1970 riep de uitbreiding van de chemische en petrochemische sector een halt toe. Enkele 'oudere' industriële vestigingen sloten de deuren: RBP verdween uit Antwerpen in 1979, Ford verkocht in 1980 zijn tractorenfabriek en de scheepswerf Cockerill Yards Hoboken legde in 1982 de boeken neer.

Tankers en een pijplijn

Antwerpen was een van de eerste grote petroleumhavens. Reeds in 1864 werd een derde van de Amerikaanse productie in vaten via Antwerpen naar Europa uitgevoerd. Na enkele spectaculaire branden bouwde de stad een nieuwe petroleumhaven. Die bevond zich ten zuiden van de stad en was uitgerust voor petroleum in bulk, die met tankers werd aangevoerd. Naarmate de olietankers groter werden en meer raffinaderijen en petrochemische bedrijven zich in de havengebieden ten

noorden van de stad vestigden, kwamen er in de dokken nieuwe installaties voor het lossen van tankschepen. Momenteel is, na Houston in de Verenigde Staten, Antwerpen de grootste petrochemische cluster ter wereld. De petroleumproducten worden van hieruit vooral afgevoerd met binnenschepen. Sinds 1971 wordt ruwe olie uit de haven van Rotterdam aangevoerd via de Rotterdam–Antwerpen Pijpleiding (RAPL). Dat komt omdat Antwerpen onbereikbaar is geworden voor de grootste tankers, vanaf 250 000 ton.

Havens van vandaag

Laden en lossen van goederen, opslaan, distribueren, transporteren: dat is de logistieke keten waarvoor een haven zorgt. Havens zijn schakels tussen het vervoer over zee en over land. Hun troeven op dat vlak bepalen hun belang. De reusachtige intercontinentale containerschepen van vandaag doen op hun routes slechts een beperkt aantal havens, mainports, aan. Een kwaliteitsvolle logistieke dienstverlening is essentieel om de rol van mainport te kunnen spelen. De traditionele Antwerpse naties, die al eeuwenlang instaan voor het laden en lossen, hebben zich sterk aangepast. Door fusies en samenwerkingsverbanden proberen ze nu de hele logistieke keten te controleren. De landinwaartse ligging is daarbij een troef voor de Antwerpse haven. Naast de opslagplaatsen voor goederen verschenen er sinds de jaren 1970 dan ook industriële distributiecentra. Antwerpen blijft een mainport.

De containerrevolutie

De container zorgde voor een revolutie in de transportwereld. Dat komt door de wereldwijde standaardafmetingen: hierdoor kunnen containers over water, spoor en weg worden vervoerd zonder de inhoud in- of uit te laden. Dat is efficiënt en goedkoop. In 1960 liepen in Amerika de eerste speciaal voor het containervervoer gebouwde vaartuigen van stapel. Voor de doorbraak was het wachten op afspraken over standaardmaten. Antwerpen ontving zijn eerste containerschip in 1966. Spoedig begon men met de bouw van gespecialiseerde terminals, met als eerste het Churchilldok. Ook de Belgische scheep- vaartindustrie liet zich niet onbetuigd. Al in 1968 bestelde de Compagnie Maritime Belge een eerste containerschip: de Dart Europe. Jaar na jaar neemt de capaciteit van de schepen toe en voortdurend moet de infrastructuur worden aangepast. De grote investeringen maakten dat veel rederijen gingen samenwerken of fuseerden. Antwerpen is nog altijd een van de leidende containerhavens in de wereld.

8. havenarbeid

Dokwerkers

De dokwerker was eeuwenlang hét icoon van de Antwerpse haven en het onderwerp van sterke verhalen. Met hun beroep waren eigen tradities verbonden, en mensen kwamen graag

kijken naar deze stoere havenarbeiders. In 1885 werden bij de Scheldekaaien twee wandelterrassen aangelegd voor de nieuwsgierig flanerende burger. Dokwerkers prijkten als typisch Antwerpse figuren op populaire reeksen van prentkaarten. Kunstenaars brachten hen in beeld: Constantin Meunier, Josuë Dupon, Eugeen Van Mieghem, Jos Mous... Bekend is het beeld naast het stadhuis, een werk van Meunier uit 1885, en een eerbetoon aan de dokwerkers die tijdens de bombardementen van de Tweede Wereldoorlog bleven doorwerken. Nog tot diep in de 20ste eeuw leefden de verhalen en tradities verder. Maar door de schaalvergroting en de verplaatsing van de Antwerpse haven verdween de dokwerker uit het stadsbeeld. Vandaag de dag is hij een hooggekwalificeerde arbeider.

Havenarbeiders

De enorme groei van de 19de-eeuwse haven trok duizenden arbeiders aan, ook uit het Waasland en de Kempen. Zij werkten als dagloners voor de naties. Regelingen over loon en werktijd waren er niet, vrouwen- en kinderarbeid was gewoon en sociaal overleg bestond niet. Dagloners werden op straat of café 'aangeworven'. Met de komst van stoomschepen vanaf de jaren 1860 waren gespecialiseerde arbeiders nodig om de goederen aan boord van schepen te 'stouwen' of bergen: de stuwadoors of stouwers. Voordien deed de bemanning van zeilschepen dat. Het aantal havenarbeiders werd rond 1900 tussen 10 000 en 20 000 geschat. Vanaf 1880 ontstonden de vakbonden en na de Eerste Wereldoorlog legde het Nationaal Komitee van de Haven van Antwerpen basislonen en aanwervingsplekken vast. In 1946 werd de bestaanszekerheid ingevoerd en in 1972 bepaalde de wet-Major wat havenarbeid is. De goed georganiseerde arbeid is nog altijd een troef van de Antwerpse haven. Vandaag zijn er ruim 60 000 mensen rechtstreeks tewerkgesteld in de haven van Antwerpen. Behalve havenarbeiders en andere goederenbehandelaars zijn dat onder meer mensen uit de scheepvaart, scheepsagentuur, expeditie, industrie, transport en logistiek.

VERDIEPING 7: LEVEN EN DOOD - Over mensen en goden

Waar komen we vandaan? Waar gaan we naartoe? Mythes en religies, filosofen en wetenschappers gaan sinds eeuwen op zoek naar antwoorden op deze vragen.

Elke cultuur probeert te begrijpen, te verklaren, zin te geven. De antwoorden verschillen sterk, maar er zijn ook gelijkenissen. Zo verbinden ze de dood vrijwel altijd met nieuw leven.

Kunstobjecten en rituele voorwerpen, verhalen en muziek weerspiegelen de verscheidenheid aan zingeving, en de intense behoefte aan beleving. Ook in Antwerpen, smeltkroes van culturen, klinken de grote vragen en antwoorden in alle talen. Ontdek hier de zoekende mens.

Op deze verdieping kan u zich neervleien op één van de poefs, en luisteren naar persoonlijke getuigenissen. U kan een Boeddhabeeld aanraken, en genieten van de soundscape van Eric Sleichim bij de drie godsdiensten van het Boek.

1. het oude Egypte

Het oude Egypte: leven na de dood

Voor de oude Egyptenaren was sterven niet het einde. Zij leefden verder in een wereld na de dood en hoopten uiteindelijk te mogen vertoeven bij de goden, zoals de zonnegod Amon-Re en Osiris, de heerser van de dodenwereld. Eerst maakten doden een lange en gevaarlijke reis door de onderwereld (Doeat). Daarom kregen ze in hun graf het Dodenboek mee, waarin stond hoe je de reis het best aanpakte. Met het oog op een rijkelijk leven na de dood kregen ze ook voedsel en uitrusting. Tot lang na het overlijden bezocht de familie de voorkamer van het graf, om er voedsel en drank te schenken en te bidden. Een graf was dan ook erg belangrijk. Met name de graven van de elite kregen veel aandacht. De farao's werden eerst begraven in en onder grote piramides, en later in uitgebreide gangenstelsels, uitgehouwen in rotswanden. Zo ontstonden echte dodensteden, bijvoorbeeld in de Vallei van de Koningen.

Een dreigend breekpunt

De dood was letterlijk een breekpunt in Egypte. Wat tot dan toe één was, kon op dat moment uiteenvallen. Lichaam en ziel moesten bij elkaar gehouden worden: daarom conserveerde men het lichaam en vormde het om tot een mummie. Ook de ziel zelf liep het gevaar gesplitst te worden: de ka en de ba, haar twee bestanddelen, dreigden het omhullende lichaam te verlaten. De ba was het bewustzijn en dat wat iemands karakter bepaalde. De ka was iemands levenskracht. Drank- en voedseloffers onderhielden de ka. Om te beletten dat hij of zij het graf zou verlaten, werd er een beeld gezet als verblijfplaats.

Wereldbeeld: harmonie in de natuur

Achter de rijke Egyptische mythologie en de vele goden schuilt een sterk geloof in de harmonie van de natuur. Zoals de Nijl het ontstaan gaf aan eilanden, had de Noen of oeroceaan ooit de oerheuvel voortgebracht. Daarop waren dieren, planten, mensen en goden tot leven gekomen. Maar de nieuwe orde kon altijd weer in de oude chaos verzakken. Eerst was er de zonnegod. Uit zijn kinderen en kleinkinderen kwamen de goden Osiris, Isis, Seth en Nephthys voort. Deze goden en de mensen leefden samen op aarde, tot de mensen in opstand kwamen. Bij de goden vermoordde Seth Osiris, maar die werd met de hulp van Isis, zijn zus en vrouw, herboren. Als overwinnaar van de dood werd hij heerser van de dodenwereld, waar de overleden mensen een tweede leven kregen. Het herstellen van de harmonie op aarde was de voornaamste taak van de farao en de priesters. Dat moest generatie na generatie gebeuren.

2. afrikaanse voorouderbeleving

Kunst met een betekenis

Uit deze Afrikaanse kunstvoorwerpen spreekt de cyclische levensbeschouwing van veel volken die dicht bij de natuur leven: alles komt altijd terug, zo- als de zon en de maan. Hun kunst heeft een rituele betekenis. Ze brengt scheppingsmythes tot leven, zorgt voor vruchtbaarheid en houdt de herinnering aan de voorouders intact. Er is een zichtbare en een onzichtbare wereld, en een bezielende kracht verbindt die met elkaar.

Vruchtbaarheid, geboorte en huwelijk

Veel kinderen hebben is dé wens van talrijke Afrikaanse echtparen. Wie geen kinderen heeft kan niet opklimmen naar een vooroudergeest en staat onderaan op de sociale ladder. Een kinderloos gezin is een dode tak aan de familieboom. Vruchtbaarheid, kinderwens en een geslaagd huwelijk stonden en staan nog altijd centraal in rituele voorwerpen. De vrouw, als schenkster van het leven en moeder, speelt de hoofdrol. Binnen de vruchtbaarheidscultus herdenken beelden van moederfiguren de levengevende kracht van de stichteres van de clan: de vooroudermoeder. Talrijke beelden tonen oude schoonheidsidealen, zoals gevijlde tanden en geraffineerde kapsels. Sommige littekenpatronen waren in werkelijkheid een centimeter dik. Ze maakten de vrouw niet alleen mooi, maar bewezen ook haar moed tijdens het pijnlijke aanbrengen van de littekens. Een mooie vrouw was voorbestemd om een voorbeeldige echtgenote of moeder te worden. De lichaamsversieringen gaven bovendien haar volksgroep of sociale rang aan.

Een scharniermoment: van kind naar volwassene

Een scharniermoment in het leven van veel Afrikaanse volkeren is het inwijdingsritueel. Jongens en meisjes worden daarbij, na afzonderlijke initiaties, volwaardige leden van de gemeenschap. Traditioneel gebeurde dit in speciale kampen buiten de dorpen. Tijdens de afzonderingsperiode droegen de ouderen hun geheime kennis over aan de jongeren. Die leerden vaardigheden, kregen inzicht in de mythen en werden seksueel voorgelicht. Het overgangsritueel ging soms gepaard met een besnijdenis. De overgangsrite was als een tweede geboorte. De jongeren stierven een schijndood en werden als man of vrouw herboren. De leerperiode werd vaak afgesloten met gemaskerde ceremonies, waarbij de ingewijde opnieuw werd opgenomen in de gemeenschap. De duur van de inwijdingsrituelen en de leeftijd van de jongeren verschillen van volk tot volk. Zeer lange overgangsritten in afzondering zijn vandaag de dag zeldzaam. Om hygiënische redenen kiezen ouders er tegenwoordig voor hun kinderen in een hospitaal of medisch centrum te laten besnijden.

Overgang van leven naar dood

Volgens de traditionele Afrikaanse levensbeschouwing zijn leven en dood onverbreekbaar verbonden. Levende en gestorven familieleden blijven van elkaar afhankelijk. De dood is het laatste

overgangsmoment. Dan bereik je hopelijk de status van gerespecteerde vooroudergeest. Maar niet iedereen komt zo ver. Je mag niet kinderloos zijn, je moet voorbeeldig hebben geleefd en je mag niet in verdachte omstandigheden zijn gestorven. Doorgaans beschouwt men alleen het overlijden van oudere personen met een rijk nageslacht als normaal. In andere gevallen vermoedt men hekserij, toverij of toorn van de geesten uit de bovenwereld. Alleen het lichamelijke omhulsel sterft. De levenskracht of ziel leeft verder bij de voorouders en het dodenritueel zorgt voor een rimpelloze opname in hun wereld. Als de rituelen niet juist worden uitgevoerd, blijft de geest ronddolen, met kwalijke gevolgen voor de nabestaanden. Maskers zijn onmisbare bindtekens tussen het wereldse en het sacrale leven. Tijdens dodenherdenkingen begeleiden ze de zielen naar hun laatste rustplaats.

Objecten als bemiddelaars

Wat u hier ziet, is een kleine greep uit de ontelbare cultusvoorwerpen waarmee vele Afrikaanse volkeren zich wapenen tegen onzichtbare krachten. Via deze rituele voorwerpen wisselen ze boodschappen uit met de spirituele wereld en met voorouders. Vaak weten we niet precies waarvoor een voorwerp diende of wat het betekende. Dat komt omdat niemand de rituelen nog kent of omdat het voorwerp in de handel terecht kwam, zonder bijbehorende gegevens. Waarzeggers gebruiken orakelinstrumenten om oorzaken van tegenslagen te achterhalen en problemen op te lossen. Tijdens hun consultatie van de onzichtbare krachten in de bovennatuur komen ze te weten waarom de geesten misnoegd zijn en vooral hoe ze weer gunstig gestemd kunnen worden. Bepaalde sculpturen zijn bewoond door geesten. Ze dienen als brug tussen de mens en het onzichtbare. Om de geesten te paaien, worden ze besprenkeld met eieren, voedsel en bloed van offerdieren. Een korrelige korst is het resultaat.

De Senufo-scheppingsmythe

De velden van de Senufo, een landbouwwolk in West-Afrika, liggen in de bush. Daar is de vruchtbaarheid van mensen en akkers in handen van drie krachten: het opperwezen Koloteolo, de natuur- en de vooroudergeesten. Het Sandogo- en Poro-genootschap verzorgt de communicatie met hen. Sandogo, een vereniging van oudere vrouwen, maakt de wil van voorouders en geesten kenbaar via waarzeggerij. Poro wijdt jongens in in de volwassenheid. Ze brengt hen het belang bij van de vooroudercultus en de zorg voor het voortbestaan van de gemeenschap. De scheppingsmythe en de vruchtbaarheid staan centraal. In die mythe schiep Koloteolo eerst de slang, schildpad, kameleon, vogel en krokodil. Daarna maakte hij een mensenpaar dat een ideale tweeling verwekte, een meisje en een jongen. De vrouwelijke gedaante van het opperwezen — Kaceleo of 'oude vrouw' — is toegankelijker. Zij woont in het sacrale Poro-bosje, buiten het dorp. Door inwijding worden de Poroleden haar kinderen. Zij zetten haar werk voort, zodat de samenleving blijft bestaan.

3. geen leven zonder dood in Melanesië

Dodenrituelen in Melanesië

Op de eilanden van Melanesië bestonden van oudsher talloze lokale vooroudercultussen die leven en dood met elkaar verbonden. De communicatie met de voorouders gebeurde in en om mannenhuizen en schrijnen. Hun zielen waren er aanwezig in sculpturen en schilderijen. Het contact, een zaak van mannen, was belangrijk voor het welzijn en voortbestaan van de gemeenschap. Dodenrituelen hielpen de overledenen bij hun uittocht uit de maatschappij der levenden. Zo konden ze uiteindelijk de status van voorouder verwerven. De rituelen leidden ook de vrijgekomen en mogelijk gevaarlijke levenskracht in goede banen. Die werd onder meer overgedragen op gewassen en op jonge mannen, door hun inwijding in mannengenootschappen. Veel aspecten van de vooroudercultus zijn grotendeels verloren gegaan door handel, kolonisatie, missionering en oorlog. Dankzij lokale inspanningen bleven de tradities soms behouden, leven ze opnieuw op of koesteren de nieuwe generaties het bijbehorende erfgoed.

Voorouders en clangeesten in de Papoeagolf

In de Papoeagolf in zuidelijk Nieuw-Guinea wonen bevolkingsgroepen die elk een verwante maar eigen sculptuurstijl hadden. Ze maakten objecten voor de vooroudercultus en de initiatie, en stelden die op in mannenhuizen. Deze lange huizen zijn opgedeeld in compartimenten waar telkens een man met zijn zonen sliep. Ook de sacrale familieobjecten werden er bewaard: elke familie had eigen geesten, belichaamd door sculpturen.

Na de Tweede Wereldoorlog kwam deze sculptuurtraditie in het gedrang, onder invloed van het christendom en de zogeheten cargo cults die het gebied overspoelden. Daarin staat het geloof centraal dat de voorouders vooruitgang en welvaart zullen brengen in de vorm van cargo, westerse goederen. Een cargo-leider als Tom Kabu spoorde de bevolking aan haar cultusobjecten te vernietigen en zich aan de westerse economie aan te passen. Sinds de jaren 1970 zetten diverse gemeenschappen projecten op om weer voeling te krijgen met de traditie en haar kunstvormen.

Asmat

Volgens het scheppingsverhaal van de Asmat, in het zuidwesten van Nieuw-Guinea, schiep Fumeripits de mens uit door hemzelf gesneden houten beelden. Hij plaatste ze in het mannenhuis en wekte ze daar met trommelgeroffel tot leven. Vóór de missionering bezat elk Asmat-dorp minstens één mannenhuis. In die sacrale plaats bewaarden de Asmat sacrale objecten, zoals voorouderbeelden en versierde schedels. Voorouderculpturen werden gemaakt voor dodenfeesten. Die gingen ook gepaard met koppensnellersexpedities en jongensinitiaties. Na het overlijden van belangrijke personen gingen de Asmat koppensnellen om de dode te wreken en levenskracht te halen

bij de vijanden. Door missionering en kolonisatie verdween het koppensnellen. Ook de sculpturentraditie kwam in het gedrang, maar onder impuls van missionarissen en de Unesco leefde ze in de jaren 1970 opnieuw op. De vormen werden aangepast voor de kunsthandel.

Malanggan: voorouders eren, levenskracht hernieuwen

De malanggan-cultus was een dodenherdenking en voorouderverering in het noorden van Nieuw-Ierland, een provincie van het huidige Papoea-Nieuw-Guinea. De cultus vond plaats bij het overlijden van prominenten en moest hun vrijgekomen levenskracht in goede banen leiden.

In een eerste fase werd het lichaam opgebaard binnen een omheining bij de begraafplaats. Een jaar lang kwamen mannen daar samen om groenten en fruit te eten uit de tuin van de overledene. Bij de feestelijke afsluiting van deze periode werden zijn huis en tuin vernietigd.

Vervolgens kwam de potentieel gewelddadige levenskracht vrij uit het lichaam. Ze werd opgevangen in de beelden die binnen de omheining gemaakt en opgesteld waren. Meestal gingen de feesten gepaard met de inwijding van jongens in het mannengenootschap.

In de laatste fase bracht men de sculpturen naar de begraafplaats en doodde ze symbolisch. Daarna werden ze in het woud gelegd om te rotten en hun levenskracht aan de bodem door te geven, maar vanaf eind 19de eeuw werden ze ook verzameld door Europese handelaars.

4. karma en wedergeboorte: hindoeïsme en jainisme

India is de bakermat van drie oeroude religies: hindoeïsme, boeddhisme en jainisme. Alle drie geloven ze in de wedergeboorte: na de dood leeft de geest verder in een ander lichaam. Karma, de daden uit vorige levens, bepaalt de kwaliteit van het nieuwe leven. Dat is een natuurwet. Er is dus geen god of rechter die oordeelt. Zelf de verlossing bereiken en niet meer herboren worden is het hoogste doel. Hindoes vereren veel goden, maar die verpersoonlijken aspecten van één absolute kracht: de al-ziel (brahman). Voor hen betekent de verlossing (moksha) dat de ik-ziel (atman) na de dood één wordt met deze al-ziel. Dat bereik je door yoga en meditatie. Of je kunt één persoonlijke godheid vereren die voor jou de allerhoogste voorstelt. Voor jains en boeddhisten is er geen god- schepper. Zij volgen leraren die een weg naar de verlossing tonen. Wie hun vrijwel wetenschappelijke verklaring voor karma en wedergeboorte begrijpt en het juiste morele pad volgt, wordt uiteindelijk niet meer herboren.

Shiva, vernietiger en vernieuwer

De hindoeëgod Shiva is zowel vernietiger als herschepper van de wereld. Hij verenigt in zich alle tegenpolen tot een grote

eenheid: mannelijk en vrouwelijk, vriendelijk en woest, genot en onthouding, schepping en vernietiging, leven en dood. Zijn vele namen en gedaanten verwijzen daarnaar. Zijn dubbele natuur blijkt vooral uit de krachtige dans die hij steeds opnieuw uitvoert aan het einde van een wereldperiode. In een cirkel van vuur vernietigt hij daarbij de wereld, maar uit dezelfde energie ontstaat een nieuwe wereld. In zijn haren vangt hij ook het water van de heilige Ganges op, een bron van leven. Shiva wordt afgebeeld als een minzame jongeman met lange, opgestoken haren. Zijn vele armen wijzen op zijn bovennatuurlijke kracht. Hij kan er ook woest uitzien, of als een ascet. Maar de meest vereerde voorstelling is die als lingam of fallus, symbool van kracht en vruchtbaarheid.

De moedergodin

De moedergodin Mahadevi, bron van leven en vruchtbaarheid, wordt in India uitgebreid vereerd.

Haar cultus is oeroud en inheems, en haar vele voorstellingen tonen het Indische schoonheidsideaal: volle borsten, bolle buik, brede heupen en smalle taille. Mahadevi wordt ook vereerd als partner van de goden. Dan wordt zij Shakti genoemd: de vrouwelijke kracht en energie. Net zoals van de god Shiva zijn er ook van Mahadevi afschrikwekkende voorstellingen, zoals Kali of Durga. In die gedaanten heeft zij een beschermende functie.

Vishnoe, de behoeder

De hindoeëgod Vishnoe is de behoeder van de mensheid. Hij laat het goede winnen van het kwade en bezit de kracht om het universum in stand te houden. Als de orde in de wereld verstoord wordt, komt hij op de aarde om haar te behoeden voor verval. Vishnoe heeft veel verschijningsvormen. In het heilige boek Bhagavadgita verkondigt hij in de gedaante van Krishna de plichten van de hindoes. Volgens hem hoeven mensen de dood niet te vrezen: alleen het lichaam sterft, niet de geest. Hij roept op onbaatzuchtig te handelen en de geest liefdevol aan hem toe te wijden. Vishnoe is een zachtaardige godheid. Zijn huidskleur is blauw, hij draagt een hoge kroon en zijn vier handen tonen vier belangrijke emblemen: een wiel dat de zonnescijf voorstelt, een schelphoorn, een lotusbloem en een strijdnok. Zijn gemalin, Lakshmi, is de godin van rijkdom en geluk.

Jainisme: niet doden van alles wat leeft

Het jainisme is een van India's oudste religies. Het sluit aan bij het animisme: alles in de natuur heeft een ziel. Behalve mensen, dieren en planten beschouwen jains ook de vier elementen als levende wezens: aarde, water, vuur en lucht. Niets daarvan mag worden geschaad. Jains zijn dan ook absoluut gewelddoos en hebben een groot ecologisch bewustzijn. Jains volgen het voorbeeld van 24 jina's. Zij konden zich verlossen uit de kringloop van wedergeboorte. Hun leer omschrijft zeer precies hoe elk levend wezen een ziel heeft waar een stoffelijk lichaam aan vastkleeft. Door een streng ascetisch leven kunnen mensen hun ziel zuiveren en na de dood de verlossing bereiken, een toestand van eeuwige gelukzaligheid. Het jainisme verbiedt alle beroepen die de natuur schaden. Jains zijn vooral bekend als diamanthandelaars. Die activiteit bracht heel wat Indiase

jainfamilies naar Noord-Amerika en Europa, ook naar Antwerpen.

De 24 jina's

Jains vereren 24 jina's, prinsen die hun luxueuze leven inruilden voor een leven als rondtrekkende monnik. Na lang vasten en mediteren bereikten zij de alwetendheid en na hun dood de verlossing: ze werden niet meer herboren. Jina betekent dan ook 'geestelijke overwinnaar'. Jina's worden ook tirthankara's of bruggenbouwers genoemd. Ze helpen mensen om de kloof tussen leven en dood te overbruggen. De meeste jina's leefden in een ver verleden. De laatste twee in de reeks, Parshva en Mahavira, zijn historische figuren, respectievelijk uit de 9de en 6de eeuw voor onze tijdrekening. Mahavira wordt als de stichter van het jainisme beschouwd, maar hij hervormde slechts een toen al oude leer. Jains stellen de tijd voor als een wiel dat een eeuwig op- en neergaande beweging maakt.

Die staat voor opeenvolgende tijdperken van voor- en tegenspoed. In elk tijdperk verschijnen de 24 jina's eenmaal, als grote leraren.

Een drievoudige wereld

Volgens het jainisme is het universum een eeuwige, oneindige en lege ruimte met in het centrum een bewoonde wereld die uit drie delen bestaat: een bovenwereld met goddelijke wezens, een middenwereld voor mensen, dieren en planten, en een onderwereld waar hellewezens wonen. Boven de drievoudige wereld is het oord van de verlorene zielen. Het heeft de vorm van een maansikkel. Levende wezens, ook de goden, zijn sterfelijk en worden eindeloos herboren in een van de drie werelden. Waar en hoe, hangt af van hun daden voordien. Telkens als iemand denkt, spreekt of handelt, zetten zich stofdeeltjes vast op zijn oorspronkelijk zuivere ziel. Hoe meer geweld er met een gedachte of daad gepaard gaat, hoe meer stof er op de ziel terecht komt. En hoe meer zielenstof, hoe lager de wereld en de levensvorm waarin men terugkeert. Strenge ascese zuivert de ziel tot een toestand van perfectie. Dit verlost haar uit de werelden van hergeboorte. Alleen een mens kan dit stadium bereiken.

Monniken en leken

Jains verlossen hun ziel dankzij de juiste kennis, het juiste geloof en het juiste gedrag: de drie juwelen. Zij leven vijf geboden na: niet doden, niet stelen, niet liegen, geen onkuisheid plegen en niet gehecht zijn aan bezittingen.

Voor de leken onder de jains zijn dit slechts richtlijnen die ze naar eer en geweten volgen. Zij vermijden vooral het opzettelijk doden. Daarom zijn houtkap, visvangst en slachtingen verboden. Jains eten geen vlees, vis of eieren, en ook geen knolgewassen omdat die veel levenselementen bevatten. Om de verlossing te bereiken moeten jains eerst monnik of non worden. Deze mensen volgen de regels tot in het extreme. Zij vermijden ook

onopzettelijk doden. Zo dragen ze een monddoekje om geen insecten in te ademen. Waar ze stappen, verwijderen ze alle diertjes met een kwast. Ze bezitten niets, trekken voortdurend rond en koken niet. Vasten is de beste manier om levens te sparen en de eigen ziel te zuiveren.

5. karma en wedergeboorte: boeddhisme

Boeddhisme, de weg naar het nirwana

Het boeddhisme dankt zijn naam aan Siddhartha Gautama, een Indiase prins die zijn volgelingen later de Boeddha — ‘ontwaakte’ of ‘verlichte’ — noemden. Hij leefde in de 6de eeuw voor Christus en kantte zich tegen het kastensysteem, godenverering en de offerpraktijken van zijn tijd. Hij zocht een manier om te ontsnappen aan het lijden en uit de kringloop van wedergeboorten.

Hartstocht en begeerte: dat zijn volgens de Boeddha de grootste oorzaken van het lijden. Wereldse dingen belangrijk vinden leidt tot wedergeboorte. Door integendeel onthecht en vreedzaam te leven, bouwt de boeddhist een goed karma op, de som van zijn daden. Dat neemt hij elke keer mee naar een volgend leven. Als het karma blijft verbeteren, kun je door de juiste meditatie en concentratie de verlichting bereiken. Dan ga je na de dood op in het nirwana, het oneindige niets, en word je niet meer herboren. Je bent verlost uit de kringloop van wedergeboorten. Het boeddhisme is de meest verspreide religie in Azië. Het had een grote invloed op de kunst en cultuur.

De historische Boeddha

Siddhartha Gautama werd in 566 voor Christus geboren. Als zoon van een lokale vorst in Noordoost-India leidde hij een prinselijk leven. Al snel vond hij dat leeg en nutteloos. Vier ontmoetingen veroorzaakten volgens de legende een omslag in zijn leven. Achtereenvolgens kwam hij een oude man tegen, en zag hij een zieke en een dode. Hun lijden trof hem. Na een ontmoeting met een asceet liet hij het paleis en de luxe achter zich en leefde voortaan onthecht en in meditatie. Na zes jaar bereikte hij de verlichting, het hoogste inzicht, en op 80-jarige leeftijd ging hij op in het nirwana.

De Boeddha wordt zittend in meditatie, liggend of staand afgebeeld. Hij draagt een monnikspij die een schouder bloot laat, en heeft enkele vaste kenmerken: uitgerekte oorlellen, een haarplukje tussen de ogen, kleine krulletjes en een ‘wijsheidsbui’. Elk beeld maakt een symbolisch handgebaar. Het bekendste is het geruststellende abhaya-mudra of ‘wees niet bevreesd’.

Filosofie of godsdienst?

Het boeddhisme heeft twee grote stromingen: het Hinayana of ‘kleine voertuig’ en het Mahayana of ‘grote voertuig’. Hinayana-boeddhisten beschouwen de Boeddha als een filosoof-leraar. Zij volgen zijn voorbeeld en streven als individu hun eigen nirwana na door studie en meditatie. Weinigen slagen daarin. Mahayana-boeddhisten zien Boeddha

als een godheid die geregeld op aarde verschijnt als helpende figuur. Zij willen dat de mensheid als geheel de weg naar de verlichting vindt, en ze beleven het boeddhisme als een godsdienst. Ze vereren verschillende goddelijke boeddha's en ook bodhisattva's, heiligen die de verlichting hebben bereikt maar uit medelijden hun nirwana uitstellen: zij willen iedereen die nog niet verlicht is tot inzicht brengen. De bekendste is Avalokiteshvara, de mededogende. Bodhisattva's worden afgebeeld als prinses met een mooi gewaad en juwelen. De vroegste voorstellingen komen uit Gandhara, in het huidige Pakistan. Alexander de Grote trok door dit gebied, vandaar Griekse stijlkenmerken als sandalen en gedrapeerde gewaden.

Hulp bij de meditatie

Deze miniaturen komen uit een reeks van 54. Samen vormen ze een leidraad bij de meditatie op een mandala, een voorstelling van de kosmos waarin de goddelijke boeddha Vairocana centraal staat. De afbeeldingen tonen wat de mediterende in gedachten opbouwt. Hij concentreert zich eerst op het leven van de Boeddha, zuivert zijn geest van storende gedachten en komt tot rust. Daarna visualiseert hij stap voor stap verschillende aspecten van het goddelijke. Zo bereikt hij een hoger bewustzijn waarin hij ten slotte één wordt met Vairocana. Een meditatieproces wordt zelden of nooit afgebeeld. Dat maakt deze reeks uniek. De Vlaamse pater-scheutist Rafaël Verbois bracht ze in 1923 mee uit Oost-Mongolië.

Het boeddhisme in Tibet

Het boeddhisme in Tibet erkent een indrukwekkend aantal goden en demonen. Het maakt ook uitvoerig gebruik van rituele en devotievoorwerpen. Religieuze leraars spelen daarbij een grote rol. Zij wijden monniken in en leren hen teksten opzeggen, yoga beoefenen en meditatietechnieken toepassen. Zo kunnen ze snel de verlichting en het nirwana bereiken. Pas duizend jaar na de Boeddha werd het Mahayanaboeddhisme uit India in Tibet geïmporteerd. Het was sterk beïnvloed door het hindoeïsme met zijn vele goden en door de geheime leer van het tantrisme. In Tibet werd het nog eens vermengd met het volksgeloof en de sjamanistisch getinte Bön-religie. Vandaar de complexiteit. Tot de inlijving door China in 1959 was Tibet een theocratie: de Dalai Lama regeerde er als wereldlijke en religieuze leider. Hij wordt beschouwd als een aardse verschijning van de bodhisattva Avalokiteshvara, de god van het mededogen.

Het juweel in de lotus

Het Tibetaanse boeddhisme gebruikt intens magische spreuken en diagrammen, mantra's en yantra's. Bij de rituelen helpen handgebaren en symbolisch geladen voorwerpen om snel de verlichting te bereiken. De bekendste mantra is 'Om mani padme hum', 'Het juweel in de lotus'. Je ziet hem overal afgebeeld en de Tibetanen prevelen hem voortdurend. Zo hopen ze op een beter karma en een gunstiger wedergeboorte. Tibetaanse kunst dient

meestal als hulp bij de meditatie, waarbij monniken kunnen doordringen tot het wezen van de goden. Zo krijgen ze inzicht in de wereldorde en zichzelf. Rolschilderingen en bronzen beelden verbeelden een uitgebreide godenwereld. Er zijn drie niveaus van goddelijke wezens. Het hoogste is niet te vatten en wordt gesymboliseerd door de Adiboeddha of oer-Boeddha. Het tweede niveau is alleen waarneembaar in meditatie. Hier bevinden zich vijf paradijzen met de hemelse of dhyani-Boeddha's en ook de bodhisattva's. Op het derde, aardse niveau zijn boeddha's in menselijke vorm zichtbaar, zoals de historische Boeddha.

6. godsdiensten van het boek: jodendom, christendom, islam

Leven voor de eeuwigheid

Er is één almachtige, eeuwige schepper van het heelal. Hij heeft vastgelegd wat mensen moeten doen met het oog op het eeuwige leven. Hun daden op aarde bepalen mee wat er met hen zal gebeuren na de dood en het goddelijke eindoordeel. Jodendom, christendom en islam delen deze geloofsopvattingen. Hun schepper heet respectievelijk 'de Eeuwige', 'God' en 'Allah', en zijn woord is in een heilig boek geopenbaard. Dat is voor joden de Tenach met daarin de Tora, voor christenen de Bijbel met daarin het Nieuwe Testament, en voor moslims de Koran. Joden leven volgens de voorschriften in de Tora. De herleving van de doden volgt bij de komst van de Messias. Christenen kunnen, na een goed leven op aarde, bij God in de hemel verblijven. Voor moslims is dit leven als een voorportaal tot het paradijs. Rechtschapen gelovigen worden daar verenigd met Allah. Binnen de godsdiensten zijn er diverse strekkingen. Gelovigen interpreteren hun heilige geschriften op verschillende manieren.

Jodendom: leven in het hiernumaals

Wat komt er na de dood? Dat is het geheim van de Eeuwige. Afbeeldingen van een joods hiernamaals zijn er dan ook niet. Bij de dood verlaat de ziel het lichaam, en uiteindelijk zullen de doden weer opstaan. Die verrijzenis zal plaatsvinden wanneer de Messias komt, een verlosser op wie momenteel wordt gewacht. Dan zullen mensen verantwoording moeten afleggen voor hun daden.

Daarom proberen joden hier en nu rechtschapen te leven. De bekendste levensvoorschriften in het jodendom zijn de Tien Woorden, traditioneel 'de Tien Geboden' genoemd. De Eeuwige gaf ze aan de joodse leider en profeet Mozes toen die rond de 14de eeuw voor Christus zijn volk uit het Egypte van de farao naar het Beloofde Land leidde. Daarnaast regelen 613 geboden en verboden het dagelijkse leven. Een verbond met de Eeuwige verplicht joden zich aan Zijn voorschriften te houden.

De Tora: leidraad van het leven

Iedere synagoge bezit perkamenten rollen met de handgeschreven Tora, het eerste en belangrijkste deel uit de Tenach. Hij bevat de instructies die het fundament van het

joodse leven vormen. De stokken waaraan de rollen bevestigd zijn, heten dan ook 'levensbomen'. Zo'n erg kostbare Torarol is gehuld in een fluwelen mantel met daarop een zilveren schild en een kroon. De rollen worden bewaard in de heilige ark, een speciale kast in de muur van de synagoge die naar Jeruzalem gericht is. Uit voorzichtigheid en eerbied gebruiken lezers een handje (yad) of aanwijsstok. Wekelijks leest men in de synagoge één tekstdeel, en gespreid over een jaar de hele Tora. Een niet meer volledig leesbare rol wordt begraven, meestal op een ereperk vooraan op de begraafplaats.

Het christendom: dood geeft leven

Het christendom ontstond zowat 2000 jaar geleden. Het belangrijkste geschrift is het Nieuwe Testament, een onderdeel van de Bijbel. Vier evangelies beschrijven daarin de boodschap die Jezus Christus, de enige zoon van de ene In het christendom ontstonden in de loop van de eeuwen verschillende kerken: orthodoxen, katholieken en protestanten. Antwerpen en Vlaanderen hebben vooral een katholieke traditie.

Zijn hemel verdienen

Hoe kom je in de hemel? Twee van de tien Bijbelse geboden vormen de kern van het christelijke leven: 'Eer God' en 'Heb uw naaste lief'. Anders gezegd: bid en wees goed voor je medemensen. Katholieken verdienen hun hemel ook door het correct ontvangen van de sacramenten. Sacramenten zijn middelen waarmee God aan mensen zijn bovennatuurlijke genade schenkt. Het geloof in het hiernamaals bepaalt het christelijke handelen. In het katholicisme bloeide daarbij tot diep in de 20ste eeuw, naast de officiële eredienst, een uitgebreide devotiepraktijk: in de kerk, in huiselijke kring en bij massabijeenkomsten. Heiligen werden daarin uitgebreid vereerd. Mensen riepen hen via afbeeldingen en relieken aan om iets te verkrijgen of om voor hen te bemiddelen bij God en Christus. Velen beloofden een bedevaart of gift te doen in ruil voor een gunst. De Kerk steunde deze religieuze volkscultuur niet altijd. Vandaag de dag is het perspectief van de hemel minder aanwezig, zoals blijkt uit hedendaagse christelijke doodsprentjes.

De dag des oordeels

Mensen zijn zondaars, ondanks hun gebeden, goede werken en het ontvangen van de sacramenten. Daarom belanden veel zondige zielen na de dood een tijd in het vagevuur. Daar worden ze gezuiverd, in afwachting van het hemelse geluk. Gebeden van anderen helpen om dat sneller te bereiken. Lange tijd kregen overleden katholieken daarom bijstand van de broederschappen van de Gelovige Zielen. Deze verenigingen hadden vooral als doel te bidden voor hun zielenrust en aflaten te verkrijgen. Zo'n aflaat is de gedeeltelijke of volledige kwijtschelding van de straf in het vagevuur. Ze worden nog altijd toegekend in ruil voor bepaalde daden. Met een volle aflaat ga je rechtstreeks naar de hemel. Aan

het einde der tijden verrijzen alle mensen uit hun graf. Tijdens het Laatste Oordeel beoordeelt God hun aardse leven opnieuw en verwijst hij hen naar de hemel of de hel. Deze dag des oordeels bekleedde een centrale plaats in de gedachten van veel christenen en werd vaak afgebeeld.

Islam: het paradijs wacht

Allah openbaarde zich in 610 voor het eerst aan de Profeet Mohammed, en bleef dat doen tot aan diens dood. Zijn openbaringen vormen de Koran, het fundament van de islam. Daarin staat onder meer dat mensen aan Allah verantwoording zullen moeten afleggen over hun leven. Dat gebeurt op de Dag van het Oordeel. Allah stelt rechtschapen gelovigen na hun dood het paradijs in het vooruitzicht, een tuin met volop water, bloemen en planten, wijn, honing en fruit. Op islamitisch aardewerk, in miniaturen, in weefsels en tapijten komen daarom vaak water- en bloemmotieven voor. Deze voorstelling roept het beeld op van een oase.

De vijf zuilen

Het paradijs bereik je door je te houden aan de vijf zuilen, de basis van het moslimleven:

- De geloofsbelijdenis (shahada) uitspreken: 'Er is maar één God, en Mohammed is Zijn profeet.'
- De vijf dagelijkse gebeden bidden, op de vastgestelde tijden (salaat). De plaats van het gebed en de biddende moeten ritueel rein zijn. Men bidt richting Mekka.
- Eén maand per jaar vasten (ramadan). In de negende maand van de maankalender wordt er van de dageraad tot zonsondergang gevast. Daarna volgt een feestelijke maaltijd. De ramadan eindigt met het Suikerfeest.
- Jaarlijks een deel van je vermogen aan sociale of religieuze doelen geven (zakaat). Iedereen bepaalt zelf wat hij geeft.
- Als het kan, eenmaal deelnemen aan de bedevaart naar Mekka (hadj). De hadj vindt jaarlijks plaats in de twaalfde maanmaand en wordt afgesloten met het Offerfeest.

De hadj

De pelgrimstocht naar Mekka (hadj) duurt vijf dagen. Na een rituele wassing lopen gelovigen zeven keer rond de Kaäba. Vervolgens trekken ze naar de gezegende bron Zemzem. Daarna stenigen ze de duivel ritueel met 49 keitjes. Dan volgt het hoogtepunt: de bezinning in de vlakte van Arafat. Het laatste onderdeel is het Offerfeest. Dat vindt tegelijk in de hele islamitische wereld plaats. Wie alle rituelen correct heeft uitgevoerd, komt vrij van zonden en opgelucht terug thuis, een stap dichterbij het paradijs.

7.Vrijzinnigheid

“ Het heeft geen zin te willen bloeien in de herfst, of te willen overleven in het aanschijn van de dood. ...het niet-aanvaarden zal de loop van de dingen niet veranderen en leidt ook niet tot inzicht in de werkelijkheid.”

Patricia de Martelaere (1957 – 2009)

Uit de epiloog van haar boek TAOÏSME. DE WEG OM NIET TE VOLGEN. Amsterdam, Ambo, 2006

Verdieping 8: LEVEN EN DOOD – Over boven- en onderwereld

Wat gebeurt er na de dood? Mensen die in nauw contact met de natuur leven, volgen de kringloop van de seizoenen, van de zon die opkomt en ondergaat, van planten die afsterven en weer opbloeien... Voor hen behoort de dood tot het leven.

In natuurreligies overall ter wereld spelen voorouders en geesten een belangrijke rol. Zij leven in onzichtbare werelden boven en onder ons. Mensen zoeken via bemiddelaars contact met hen. De precolumbiaanse collectie van Paul en Dora Janssen-Arts vertelt indringend over de onlosmakelijke band tussen leven en dood, tussen natuur en bovennatuur in het Amerika van vóór Columbus.

1. sjamanisme

Contact met de andere werelden

Het sjamanisme berust op het contact tussen de mens en de bovennatuur. Het woord is van Siberische oorsprong, maar de uitgangspunten en rituelen zijn universeel. In het sjamanistische wereldbeeld verbindt een levensboom de hemel, onze middenwereld en de onderwereld. Binnen dat geheel is er een natuurlijk evenwicht tussen mensen, dieren, planten, de aarde, de planeten en de kosmos. Als dat verstoord wordt, ontstaat er onheil, ziekte en dood. Een sjamaan tracht de oorzaak op te sporen en het evenwicht te herstellen. De sjamaan maakt een transcendente reis naar de andere werelden. Hij of zij doet dat in een trance die wordt opgewekt door ritme, zang, dans en soms geestverruimende middelen. De sjamaan treedt daarbij in contact met geesten en bovennatuurlijke wezens. Zij helpen om het onheil af te wenden. Het sjamanisme komt nog voor in kleinere gemeenschappen, vaak in afgelegen natuurgebieden. Tegenwoordig zijn ook in grootsteden sjamanen actief, onder meer bij alternatieve geneeswijzen en psychotherapie.

Een gevaarlijke reis in de ruimte

Aziatische sjamanen worden in staat geacht hun ziel uit hun lichaam te laten treden en haar ook veilig te laten terugkeren. Tijdens hun visionaire reis door de ruimte ontmoeten ze hulpgeesten en beschermende gidsen. Maar soms moeten ze ook strijd leveren met boze geesten. De inwijding van een sjamaan bestaat uit een symbolische dood en wedergeboorte. In een trance beklimt hij een paal of boom die de wereldas voorstelt: hij stijgt op naar de hemel. Daar wordt zijn lichaam denkbeeldig in stukken gehakt. Vervolgens worden de lichaamsdelen weer aan de romp gezet en daalt hij terug af naar de aarde. Andere sjamanen vangen hem op als een pasgeborene. Sjamanistische praktijken handhaafden zich nagenoeg overal in Azië. In enkele landen, zoals Korea en Indonesië, heeft de sjamaan nog steeds een gerespecteerde functie. In Tibet en Mongolië raakte het sjamanisme sterk verweven met het boeddhisme. In Siberië en China hebben de communisten het verboden.

Jóska Soós, een sjamaan in Antwerpen

In zijn geboortedorp Apostag in Hongarije werd Jóska Soós (1921) van jongs af opgeleid door een plaatselijke sjamaan. Na een periode van dwangarbeid in Duitsland kwam hij als vluchteling naar het Belgische Marcinelle, waar hij vijf jaar in de kolenmijn werkte. In de jaren 1970 begon Jóska Soós te 'sjamaniseren' voor wie zijn hulp inriep. Hierbij gebruikte hij sjamanistische rituele voorwerpen, waaronder zijn zelfbeschilderde sjamanentrommel, klankschalen, bellen, blaasinstrumenten en ratels. Zijn motto was: 'Ik genees niet, ik herstel de harmonie'. In 1988 verhuisde hij naar Merksem, waar hij tot op hoge leeftijd actief bleef als sjamaan en kunstenaar. Hij overleed in 2008. In zijn kunst vertaalde Jóska Soós zijn belevingswereld als sjamaan. Hij bracht zijn symbolisch geladen werken steeds in verband met zijn extatische reizen naar de wereld van de geesten.

Contact tussen twee werelden

Het universum van de Dan en de Wè, twee landbouwersvolken uit Ivoorkust, bestaat uit de zichtbare wereld van de levenden, en de onzichtbare wereld waar voorouders en natuurgeesten wonen. De twee werelden lopen in elkaar over. De wispelturige natuur- en vooroudergeesten zijn verantwoordelijk voor allerlei onheil en kunnen de harmonie in een dorp grondig verstoren. Maar ze kunnen hun krachten ook ten goede gebruiken. Om ze gunstig te stemmen zoekt de mens contact met hun wereld. Hoe dat gebeurt, is in Afrika geworteld in eeuwenoude tradities en verschilt van volk tot volk. Bij de Dan bijvoorbeeld waren gemaskerde opvoeringen vroeger essentieel. Bij hun burens, de Wè, trad een persoon in trance om door te dringen tot de geestenwereld.

De Glé-geest spreekt!

Tijdens een Glé-ritueel schudt het vrouwelijke medium eerst de handkwasten om de geesten tot een gesprek uit te nodigen. De

hoofdman blaast op een politiefluitje en drummers begeleiden het medium. Als de Glé-geest opstijgt, wordt de geboetseerde kop op de kruin van de vrouw geplaatst. In trance en met schokkende bewegingen spreekt zij met de stem van de geest. De dorpschef vertolkt haar woorden aan het publiek. Uit publicaties van prof. Frans Olbrechts blijkt dat de opnames deels zijn geënceneerd. Aanvankelijk weigerden vele dorpschefs in te gaan op de vraag van de wetenschappers (Frans Olbrechts, Pieter Jan Vandenhoute en Albert Maesen) om een Glé-geest te consulteren. Glé kende immers geen antwoord op vragen van blanken. Dankzij een bevriende dorpschef werd het ritueel, dat altijd 's avonds plaatsvond, voor de camera opgevoerd in het licht van de dag. De ontvangen boodschap luidde: 'Glé is boos omdat zijn rust is verstoord en hij niet weet waarom je hem hebt doen opstijgen.'

De Kayapo, de sjamaan-ziener en de vogels

Voor de Kayapo uit het Braziliaanse regenwoud is de sjamaan of ziener volmaakt. Hij ziet wat anderen niet zien en zijn geest kan reizen naar de bovennatuurlijke wereld van de mythische helden en voorouders. Deze eigenschappen ontleent hij aan de vogels. Zij vliegen op de grens van de zichtbare en onzichtbare wereld, waar niets ontsnapt aan hun doordringende blik. Wanneer hij in trance gaat, neemt de geest van een volleerde sjamaan de gedaante van een vogel aan. Zo kan hij het gevaarlijke spinnenweb ontwijken dat de wereld van de mensen en de geestwezens scheidt. Voorbij het web in het 'verre oosten', verwerft hij kennis van de zielen van de oude sjamanen. Hij leert er 'zien' als de vogels. Dit wereldbeeld verklaart waarom de Kayapo van overvloedige verentooi houden. Ook gewone mensen dragen die, wanneer ze in de laatste fase van grote dansrituelen de gevaarlijke overgang maken van een bovennatuurlijke naar een normale toestand. De verentooi transformeert de dansers tot 'vogelmensen'. Net als de sjamaan reizen ze zo door tijd en ruimte. Eén geworden met de mythische helden en voorouders, dragen ze door hun zang en dans bij tot de vernieuwing van de kosmos.

Mensen van de waterplaats: de Kayapo

Kayapo is een verzamelnaam voor zeven groepen die momenteel samen zowat 6000 mensen tellen. Zelf noemen ze zich Mëbengôkre, 'mensen van de waterplaats'. Hun 27 dorpen liggen langs zijrivieren van de Xingu-stroom in Centraal-Brazilië. Het Kayapo-woongebied is zo groot als Oostenrijk en bijna volledig begroeid met tropisch woud. Het is verdeeld in tien afgebakende zones die erkend zijn als Indianenreservaat. Onder toenemende druk van de blanke kolonisten vanaf de 19de eeuw, vluchtten de Kayapo steeds dieper het woud in, uit angst voor oorlogsgeweld en onbekende ziektes. Sinds de jaren 1960 hebben de meeste groepen contact met de buitenwereld. Vier groepjes leven nog in vrijwillige afzondering. Bijna alle objecten komen van de Mekrãgnoti-subgroep. Met meer dan 900 inwoners vormen zij het grootse Kayapodorp. De Belgische antropoloog Gustaaf Verswijver bezoekt hen regelmatig. In 1973-1974 legde hij er zijn allereerste verzameling aan. Sinds

1975 maken die 150 objecten deel uit van de Antwerpse etnografische verzamelingen.

2. leven en dood in precolumbiaans Amerika

Voor de inwoners van precolumbiaans Amerika — het Amerika van vóór Columbus — vormden leven en dood een onverbreekelijk geheel. Net zoals in de natuur kon nieuw leven maar ontstaan uit de dood. Leven en dood hielden elkaar in evenwicht: het ene kon niet zonder het andere. Afhankelijk van de regio erschilde de invulling van het leven na de dood aanzienlijk. In Meso-Amerika geloofde men bijvoorbeeld dat de manier waarop iemand stierf, bepaalde in welke laag van welke wereld hij of zij terecht kwam. In heel precolumbiaans Amerika dacht men immers dat de kosmos uit drie delen bestond: een getrapte onder- en bovenwereld, en daartussen onze middenwereld. Elk van deze werelden bevatte verschillende lagen. De overgang naar de andere werelden kon je pas na de dood maken. Overledenen kregen hiervoor speciale grafritten mee. Sjamanen en priesters waren bijzondere mensen: zij konden al tijdens hun leven de onder- en bovenwereld betreden.

Latijns-Amerika: één begrip, veel culturen

De voorwerpen uit de collectie Paul en Dora Janssen-Arts zijn bijna allemaal afkomstig uit Latijns-Amerika. De grote diversiteit aan klimaten en landschappen deed er verschillende cultuurregio's ontstaan. Meso-Amerika strekte zich uit van het noorden van Mexico tot El Salvador en Honduras. Woestijnen, jungles en hoogland wisselen er elkaar af. Culturen zoals de Olmeken, Maya's en Azteken waren er erg invloedrijk. Het Intermediair Gebied strekte zich uit van Nicaragua tot Colombia. Bewoners van deze landbrug tussen Meso-Amerika en de centrale Andes profiteerden van de doorstroming van kennis en ideeën tussen noorden en zuid. Culturen zoals de Coclé maakten er prachtige gouden juwelen. Het Andesgebergte verbindt het huidige Zuid-Colombia, Ecuador, Peru, Bolivia, Chili en Argentinië. De meer dan 4 000 meter hoge bergtoppen scheiden de jungle in het oosten van het droge kustgebied in het westen. Met de Andes als centrale as bouwden de Inca's een gigantisch rijk uit. Columbus' 'ontdekking' van Amerika in 1492 is voor de geschiedenis van het continent een breuklijn. De Europese conquistadores veegden in een spoedtempo lokale culturen van de kaart. Bepaalde tradities en geloofsovertuigingen leven echter voort in het christelijke geloof.

De sjamaan: bemiddelaar en kalenderexpert

Amerikaanse sjamanen waren voor hun gemeenschap erg belangrijk — en zijn dat in Latijns-Amerika vaak nog. Dankzij hun kennis over zon, maan en sterren wisten ze precies wanneer te zaaien en te oogsten. Ze waren experts in het maken en lezen van ingewikkelde landbouwkalenders, zoals die van de Maya's. Bijzonder is vooral dat ze andere werelden konden betreden. Aan de bewoners daarvan — goden en

voorouders — vroegen deze mannen en vrouwen bijvoorbeeld waarom iemand ziek was of hoe de regen gestopt kon worden. Om dat te kunnen kwamen ze eerst in trance door muziek, dans en geestverruimende middelen. Ook vasten en braken hielpen daarbij. In hun trance zagen ze zichzelf veranderen in dieren die, veel makkelijker dan mensen, in de boven- of onderwereld konden komen. Op gouden juwelen werden deze transformaties van mens naar dier veelvuldig afgebeeld.

Geestverruimende planten en muziek

In precolumbiaans Amerika beschikten sjamanen over diverse natuurlijke producten die hen deden braken, in trance brachten en visioenen bezorgden. Daarbij zagen ze kleurrijke beelden of andere wezens. Ze ervoeren ook dat ze boven de aarde vlogen of in dieren veranderden. Een voorbeeld van zo'n hallucinogeen middel zijn de vermaalde zaden van de *Anadenanthera colubrina*-boom, beter bekend als 'vilca'. Dit poeder werd teruggevonden op snuifplaatjes van de Tiwanaku-cultuur in Zuid-Peru en Bolivia. De huidige bewoners van het Amazonegebied gebruiken nog altijd dergelijke plantaardige stoffen. Ook muziekinstrumenten waren essentieel voor de trance waarin een sjamaan moest komen. Het ritme van instrumenten zoals drums en rammelaars bezwoer en zweepte op. Blaasinstrumenten zoals ocarina's en schelpen zorgden voor — een soms ijle — melodie.

Betoverende dieren

In het gebied dat zich uitstrekt van de Mexicaanse woestijnen tot het Braziliaanse regenwoud leven onvoorstelbaar veel diersoorten. Met vele daarvan had de precolumbiaanse mens een speciale band. Sommige volkeren geloofden dat de mens een 'tweede ik' had in de gedaante van een dier. Bepaalde dieren stonden ook symbool voor kracht of nieuw leven. Sjamanen vonden vooral dieren bijzonder die zich op meer dan één niveau bewogen: in onze wereld, maar ook in de waterige onderwereld of in de bovenwereld. Door de kracht ten van die dieren over te nemen, konden zijzelf naar deze werelden reizen. Die overtuiging bestaat nog steeds. Vooral amfibieën wekten hun belangstelling, en ook vlinders, omdat die van gedaante veranderden. Vleermuizen en uilen die geruisloos door de duisternis vlogen, vertegenwoordigden de wereld van nacht en dood. Vogels, dé bewoners van de bovenwereld, waren in Colombia erg populair als motief voor gouden juwelen.

Dode hoofden brengen leven

In het oude Amerika had het hoofd een bijzondere betekenis. Veel afbeeldingen tonen rituele onthoofdingen, en ook losse schedels en gedroogde hoofden. Soms werden die meegedragen. De talrijke afzonderlijke schedels die zijn teruggevonden in tempels, graven en onder balspelterreinen, bewijzen dat er onthoofdingen plaatsvonden. Volgens de oude Andesbewoners en de mensen uit Meso-Amerika zorgden de

goden voor de mensheid in ruil voor giften. Bij het ontstaan van de wereld hadden ze immers zichzelf geofferd om de mens te laten leven. Door mensen- levens of bloed te offeren bleef de balans van het universum behouden en werd nieuw leven voor mens, dier en plant gegarandeerd. In plaats van leden uit de eigen gemeenschap te offeren, stuurde men vaak krijgers uit om tegenstanders gevangen te nemen en te offeren. Een gewonnen 'trofeehoofd' betekende voor de krijger triomf en bezorgde hem macht. Maar de inzet was hoog: wie verloor, werd tijdens een uitgebreid theateraal ritueel zelf onthoofd.

De herboren maïsgod

Tot op vandaag is maïs in Latijns-Amerika even belangrijk als graan voor de westerse landen. De god van de maïs werd dan ook vaak afgebeeld, net als de mythe waarin hij sterft en herboren wordt. Die wedergeboorte betekende dat de maïsplanten opnieuw zouden groeien. De Maya-elite doste zich soms uit met kleding of juwelen in jade die verwezen naar de maïsgod. In die outfit namen ze deel aan rituelen waarbij ze dansend de wedergeboorte van de maïsgod uitbeeldden. Het belang van maïs blijkt ook uit de mythe die vertelt dat de Maya-mensen uit maïs zijn gemaakt. Maïs werd meegegeven in het graf, in de vorm van maïsdeeg in de mond van de dode. Zo had hij zeker iets te eten in het leven na de dood.

Twee-eenheid

Bewoners van Meso-Amerika leefden vooral van de maïsteelt. Daardoor waren ze erg begaan met het evenwicht tussen regen en zon. Als dat verstoord werd, kwam de vruchtbaarheid van de natuur in gevaar — en dus ook het voortbestaan van de mens. De eenheid van twee tegengestelden vinden we als principe in alle aspecten van de precolumbiaanse cultuur. Leven en dood vormen de belangrijkste twee-eenheid. Ook zon en regen zijn elkaars tegenhanger: beide zijn nodig om nieuw leven voort te brengen. De voorstelling van mannelijke en vrouwelijke krachten symboliseert vaak het noodzakelijke evenwicht tussen twee tegenhangers.

Een spel op leven en dood

Leven en dood waren in precolumbiaans Amerika onlosmakelijk met elkaar verbonden. Sterven was noodzakelijk om nieuw leven te creëren. Dat bleek ook uit het Meso-Amerikaanse balspel, meer een ritueel dan een spel. Volgens een Maya-mythe daagden de goden van de onderwereld een heldentweeling uit. Ze speelden elke dag het bal- spel tegen elkaar, maar de uitslag bleef onbeslist. Uiteindelijk heeft de tweeling de goden van de onderwereld onthoofd. Zo kon nieuw leven ontstaan: de broers worden herboren als zon en maan en laten nieuwe gewassen groeien. In het balspel werd deze strijd overgedaan. Het ritueel eindigde vaak met de onthoofding van een speler die symbool stond voor de goden van de dood. Zijn executie maakte dus nieuw leven mogelijk. De vele teruggevonden balspelplaatsen

in heel Meso- Amerika bewijzen hoe belangrijk dit ritueel was, en hoe wijdverspreid deze visie op leven en dood.

Giften voor na de dood

De precolumbiaanse culturen besloegen een groot gebied en bloeiden gedurende verschillende millennia. Toch dachten de verschillende culturen hetzelfde over de verbondenheid van leven en dood. Dat bewijzen de vele grafgiften die bestemd waren voor de wereld na de dood of de reis erheen. Afbeeldingen van liefdevolle koppels waren symbolen van hoop. De vruchten in keramiek dienden als voedsel voor een volgend bestaan.

De dood en wat daarna komt: uiteenlopende tradities

Elke bewoner van het oude Amerika geloofde in een leven na de dood, maar de voorstellingen van hoe dat leven eruitzag, verschilden van regio tot regio. De Azteken en Maya's beschreven hoe hun overledenen eerst door verschillende onderwerelden moesten reizen om er hun eindbestemming te bereiken. Vrouwen die in het kraambed en krijgers die op het slagveld waren gestorven, kwamen direct bij de zon terecht en vergezelden haar op haar dagelijkse reis. Ook de begrafenisstradities verschilden sterk op het enorme continent. In sommige regio's werden urnen gebruikt, elders kreeg de dode stenen 'bedden' mee. Sommige overledenen werden gecremeerd, andere begraven. Eenvoudige mensen werden vaak in een simpel graf onder of naast een huis gelegd. Heersers, priesters en edelen begroef men met veel zorg.

3. verzamelaars en archeologen

Exotisch, mooi en betekenisvol

Na de 'ontdekking' van Amerika door Columbus in 1492 kwamen Europeanen voor het eerst in aanraking met precolumbiaanse voorwerpen. Alles uit het nieuwe continent was exotisch en werd gretig verzameld. In onze dagen stellen verzamelaars vooral de esthetische kwaliteiten op prijs. Bij opgravingen worden nog steeds objecten gevonden die opvallen door hun schoonheid, vakkundigheid en de bijzondere materialen waarvan ze zijn gemaakt. Voor archeologen is het idee van 'kunst om de kunst' problematisch. Zij zien deze vondsten vooral als een bron van informatie over de gewoontes en ideeën van de oorspronkelijke bevolking. De creaties van schilders, beeldhouwers, goudsmiden en wevers vertellen ons inderdaad meer over hun gebruik in het dagelijkse leven, bij rituelen of als grafgiften. Het achterhalen van hun precieze betekenis blijft echter erg moeilijk.

Inspirerend

Veel Europese kunstenaars en verzamelaars lieten zich inspireren door voorwerpen uit niet-westerse gebieden. Zo verwerkte Pablo Picasso onder meer Afrikaanse maskers in zijn schilderijen. Later drong ook de bijna abstracte vormtaal van precolumbiaanse voorwerpen door,

bijvoorbeeld in de creaties van beeldhouwer Henry Moore en architect Frank Lloyd Wright. Ook minder abstracte objecten, zoals Maya-aardewerk en Moche-vazen uit Peru, hadden aanhangers, onder wie Paul Gauguin. In Mexico bewonderden de schilders Frida Kahlo en Diego Rivera met name de beeldjes uit West-Mexico: voor hen symboliseerden zij de levensvreugde van het Mexicaanse volk.

Vernuft uit het gouden land

“ Ik heb de dingen gezien die ze voor de koning hebben meegebracht uit het nieuwe gouden land. Ik heb van mijn levensdagen niet iets aanschouwd dat mij zoveel plezier heeft gedaan als dit. Want ik heb er wonderbare kunstzinnige voorwerpen bij gezien en me verbaasd over het subtiele vernuft van mensen in vreemde landen.”

De Duitse kunstenaar Albrecht Dürer over de precolumbiaanse voorwerpen uit Mexico die in 1520 aan het hof van Karel V in Brussel werden getoond.

Gouden Indianen

“ Toen we deze volkeren ontdekten en met kapitein Jorge Robledo voor het eerst hun provincie Los Armas betraden, zagen we Indianen die van kop tot teen in goud waren uitgedost.”

Pedro Cieza de León in zijn *Crónica del Perú*, 1533.

Zijde van katoen

“ De katoenen kleren die ze vervaardigden, bleken zo fijn dat wij dachten dat ze van zijde waren. Ze waren versierd met figuren van bladgoud. Prachtig gemaakt.”

Citaat uit Cristóbal de Mena (?), *La Conquista del Perú. llamada la Neuva Castilla*. De auteur was een van de eerste Spaanse soldaten in Peru. Hij schreef deze woorden in 1534.

Sprekende voorwerpen

Onderzoekers willen achterhalen wat mensen in het oude Amerika deden en hoe ze dachten. Daarom sporen ze voorwerpen van voor de Spaanse verovering op en bestuderen die. Of ze in onze ogen mooi of waardevol zijn, heeft geen belang. Het gaat om de informatie die de objecten bevatten en de verhalen die ze vertellen: waarom of waarvoor zijn ze gemaakt? Wat beelden ze af? Wat zegt dat over een cultuur? Een voorwerp laten ‘spreken’ is niet makkelijk. Er is haast geen informatie uit eerste hand. Zo hadden de meeste volkeren

geen schriftsysteem. Bovendien stierf een groot deel van de bevolking meteen na de Spaanse verovering aan westerse ziektes. De kroniekschrijvers die na de verovering hun verhaal opschreven, waren onvermijdelijk beïnvloed door hun geloof en de tijdgeest. Veel objecten roepen dan ook meer vragen op dan ze antwoorden geven. Een bron van informatie zijn pre-Spaanse tradities die tot op vandaag zijn blijven voortleven, net als oude verhalen.

Maya-mysteries

“ Ik zal niet beweren dat ik enig inzicht te verkondigen heb over de morele impact van de monumenten zelf, zoals ze daar staan diep in het tropische woud: stil en plechtig, buitenissig van ontwerp. Hun gebruik, doeleinden en hele geschiedenis zijn zo totaal onbekend. Hiërogliefen verklaren het allemaal, maar zijn volkomen onbegrijpelijk. Wat je zag, overtrof vaak de fantasie.”

Diplomaat en reiziger John Lloyd Stephens in 1841 over Maya-monumenten.